

แต่หัวเหว่อกามาจากรัก	ออกจะหักแตกตายในสายสินธุ์
ดูชาวบ้านบ่หว่าไม่ราติน	เขาทำกินผาสูกสนุกสบาย
ที่ลงบ้านหาของต้องประสงค์	บรรทุกลงนาวาพาไปขาย
เราทุกรักหนักเพียบน้ำเลียบพาย	มิได้ขายเสียให้เบาบรรเทาเลย ²¹

ทุก = บรรทุก

เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะในฤดูแล้งน้ำแห้งมากจนเรือไม่สามารถเข้าออกได้ บ้านปากจางจึงต้องกลายเป็นชุมชนปิดในบางฤดูกาล ดังภาพในนิราศที่ว่า

ถึงปากจางว่าไอ้พุทโธเอย	กระไรเลยอยู่ราวเหมือนชาวเหนือ
จะไปมาพาอยากลำบากเรือ	เงินกันเบือทั้งปีเต็มทีแรง
ถ้าเรือเปล่าพอเอาเข้ามาได้	ทุกของไว้สัณนิคกลับติดแข็ง
ต้องเงินกันตรันเอาหัวเข้าแดง	ฤดูแห้งเหือดหายฝ้ายคงคา ²²

ตรัน = คั้นจนสุดแรง เบือ = เบื่อ

เราจะเห็นความแตกต่างในสภาพความเป็นอยู่อย่างชัดเจนของชุมชนซึ่งอยู่ใกล้กัน ความแตกต่างเหล่านี้จะเห็นได้ว่าเป็นเพราะเงื่อนไขทางสภาพแวดล้อมและน้ำในทะเลสาบสงขลาเป็นสำคัญ กล่าวคือขณะที่ชุมชนบ่หว่าซึ่งอยู่ติดกันมีความเป็นอยู่ที่สนุกสนาน และขยายตัวออกไปในระดับหนึ่งแล้วด้วยการค้าขายสินค้าในชุมชน แต่ชาวบ้านในชุมชนปากจางยังคงทำหัตถกรรมเล็กๆ น้อยๆ ในครัวเรือน ดังนายคลิ่ง สุขชะปุลณะพันธ์ บันทึกไว้ว่า

หันไปข้างการสานสอบนั่ง	ทำอยู่บ้างใหญ่ค่อยห้อยระสง
------------------------	----------------------------

²¹ คลิ่ง สุขชะปุลณะพันธ์, นิราศไปจังหวัดตรัง (สงขลา: สงขลาพานิช, 2496), หน้า 5.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

ทำสาธิตประกอบทำปล้ำกันเอง ไปตามเพลงภาษาการหากิน²³
 สอนนั่ง = กระสอบสานด้วยกระจูด กก หรือใบเตย ให้ส่วนกันเป็นรูปสี่เหลี่ยม
 จตุรัส มี 4 มุม ส่วนที่เป็นตัวกระสอบสานวนโดยรอบ ส่วนปากเม้มริม
 ความสูงโดยทั่วไปประมาณ 1 ฟุต ปล้ำ = ดิ้นรน

จากนิราศตอนนี้แสดงให้เห็นว่าชาวนาในชุมชนปากจาในความเห็นของกวีดูจะไม่ประสีประสากับการทำมาหากินอื่นๆ เท่าใดนัก นอกจากการทำนากับการทำหัตถกรรมในครัวเรือน ความเป็นจริงข้อนี้เป็นผลมาจากสภาพของพื้นที่ที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของพวกเขาอย่างมีนัยสำคัญ

ดังได้กล่าวแล้วว่าความยากลำบากเหล่านี้กดดันให้ชุมชนทางด้านตะวันออกและชุมชนรอบๆ ทะเลสาบสงขลามีความพยายามแก้ไขปัญหาน้ำจืดเสมอมา การแก้ไขดังนี้นอกจากจะด้วยการละทิ้งชุมชนดั้งเดิมที่ใกล้ทะเลแล้วอพยพเคลื่อนย้ายเข้าใกล้ทะเลสาบสงขลามากขึ้นแล้ว บางชุมชนไม่สามารถแสวงหาที่ดินที่ใกล้แหล่งน้ำจืดและอุดมสมบูรณ์เพียงพอได้ จึงต้องจัดการสร้างคลองทดน้ำจืดจากทะเลสาบสงขลามาใช้ด้วยความร่วมมือร่วมใจของชาวนาในชุมชนนั่นเอง ไม่มีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรโดยเฉพาะหลักฐานจากวรรณกรรมนิราศมายืนยันถึงการจัดการดังกล่าวนี้ของชุมชนมากพอ นอกจากวรรณกรรมตำนานว่าด้วยนิราศจากชุมชนดั้งเดิมเพื่อมาสร้างชุมชนใหม่บางชุมชน เช่นบ้านคลองคว้นในตำบลภูซุด อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา ที่เล่าถึง ‘ตาคว้น’ ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นกลุ่มแรก กลุ่มชาวนานำโดยตาคว้นนี้เองที่ร่วมมือกันขุดคลองทดน้ำจากทะเลหลวงเข้ามาสู่หมู่บ้าน แต่คลองนั้นเข้าไปไม่ถึงพอจึงเรียกว่าบ้านคลองคว้น²⁴

ในนิราศอย่างน้อย 2 เรื่องที่บันทึกไว้ว่าตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นมา ปรากฏว่าทางราชการได้เข้ามาจัดการเรื่องน้ำเค็มและจืด ตลอดจนขุดคลองและลอกคลองใน

²³ คลิ่ง สุขขะบุณณะพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

²⁴ วิทยาลัยการศึกษาสงขลา, เรื่องเดิม, หน้า 45.

ชุมชนบริเวณนี้ ดังเช่นคลองในชุมชนเกาะใหญ่ที่บันทึกไว้ในนิราศเกาะใหญ่ ของฉิว ทัพย์วารีว่าสร้างขึ้นเมื่อครั้งพระยาสุโขมนัยวินิตลงมาตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราช

ครั้งเจ้าคุณยมราชเป็นเทศา เกณฑ์คนมาขุดคลองช่องกะใหญ่
เป็นทางลัดตัดผ่าทุ่งนาไป ระยะไกลราวสี่กิโลกว่า²⁵
เจ้าคุณยมราช = พระยายมราช (ปั่น สุขุม) เป็นสมุหนเทศาภิบาลคนแรก
ของมณฑลนครศรีธรรมราช เทศาฯ = ระบบเทศาภิบาล
เกาะใหญ่ = ชุมชนในเขตจังหวัดสงขลา

และในนิราศจินตนาจาริกที่ว่า

พระสุโขมนัยวินิจคิดหมายปอง ให้ขุดคลองลัดทางกลางทุ่งนา
ผลสำเร็จเรียบร้อยทางร้อยเส้น ใช้คนเกณฑ์เป็นกำลังครั้งเทศา²⁶
พระสุโขมนัยวินิจ = ปั่น สุขุม ก่อนเป็นพระยายมราช

นอกจากคลองในชุมชนเกาะใหญ่แล้ว ในระยะเวลานี้ยังมีการขุดและลอกคลองอีกหลายสายในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบ เช่น ขุดลอกคลองระโนด (พ.ศ. 2439)²⁷ คลองปากกรอ ปี พ.ศ.2447²⁸ ปี พ.ศ.2440 ขุดคลอง 2 สาย คือคลองบางตะพาน-

²⁵ฉิว ทัพย์วารี, รวมนิราศของฉิว ทัพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระเสลีนธุ์ (สงขลา: สำนักศิลปและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541), หน้า 58.

²⁶เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 60.

²⁷กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2 14/74 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้,” 1-21 กันยายน ร.ศ. 115.

²⁸กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จเยือนยาเธอกรมขุนสมมตอมรินทร์,” 9 สิงหาคม ร.ศ. 122.

เขาพังไกร และเขาพังไกร-ระโนด²⁹ ปี พ.ศ.2447 ชุคคลองชอยจากคลองระโนดในพื้นที่แขวงปะทะ³⁰ ตลอดจนชุคคลองกุชุดในจังหวัดสงขลาในห้วงเวลาเดียวกัน³¹ แต่นโยบายเหล่านี้ก็ไม่ได้ส่งผลให้ชุมชนชาวนามั่นใจที่จะฝ่าฟันอุปสรรคเรื่องน้ำจืดในการทำนาแต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพราะสุดท้ายแล้วคลองเหล่านั้นก็ยังคงพึ่งพาน้ำจืดจากธรรมชาติเป็นหลักโดยชาวนาไม่มีอำนาจ เทคโนโลยี หรือภูมิปัญญาการจัดการที่ดีพอจะควบคุมได้เหมือนเดิม อีกทั้งเมื่อเวลาผ่านไป ที่ดินบริเวณนี้ก็ยังลดน้อยถอยลง ชาวนาจำนวนหนึ่งต้องต่อสู้กับค่าเช่าที่นาผืนอุดมสมบูรณ์และค่าเช่าวัวควายที่สูงมากมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2430 มาแล้วเป็นอย่างดี³² ปัญหาเหล่านี้ทำให้ชาวนาทางด้านนี้ต้องอพยพอีกครั้ง

1.3 ชาวนาอพยพระลอกสอง: การละทิ้งชุมชน และการเปลี่ยนแปลงสภาพของชาวนา

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมาข้างต้นทำให้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมาปรากฏหลักฐานว่าชาวนาบางกลุ่มในชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลาและที่ใกล้ชิดทะเลสาบบางชุมชนเริ่มที่จะละทิ้งที่นาและชุมชนมากยิ่งขึ้น³³ การละทิ้ง

²⁹ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

³⁰ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรินทร์,” 21 เมษายน ร.ศ. 122.

³¹ วิรัตน์ ธรรมเจริญ, สัมภาษณ์, 8 มีนาคม 2545.

³² กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2 14/74 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้,” 1-21 กันยายน ร.ศ. 115.

³³ อันที่จริงอาจจะกล่าวได้ว่าการละทิ้งชุมชนและที่นานั้นมีมาก่อนหน้านั้นนานแล้ว ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากบทความในวารสาร “ศรีธรรมราชศึกษา” ของมณฑลนครศรีธรรมราชบทความหนึ่งกล่าวถึงนาไร่ที่ถูกทิ้งไว้นานจนกลายเป็นป่าไปแล้วในปี พ.ศ.2475 ผู้เขียนบทความจึงเรียกร้องให้ชาวนารุ่นใหม่ๆ เข้าไปเบิกนาใหม่ในที่นาไร่เหล่านั้นและลงมือทำให้จริงจังสถานการณ์เช่นนี้ในบริเวณชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบอาจจะรุนแรงที่สุดในบรรดาชุมชนบริเวณกลุ่มทะเลสาบด้วยกัน เพราะถึงขนาดมีบทความเรื่องหนึ่งเขียนถึงปัญหาและแนวทาง

ดังกล่าวนี้แทนที่จะละทิ้งเพื่อแสวงหาชุมชนใหม่กลับไม่เป็นเช่นนั้น หากเป็นการละทิ้งเพื่อเปลี่ยนสถานภาพตัวเองจากชานาไปเป็นคนในอาชีพและสถานภาพอื่นๆ ดังเช่นที่สะท้อนอยู่ในนิราศจินตนาจารึกเกี่ยวกับภาพของชานาที่บ้านบางนบว่า อำเภอรโนด จังหวัดสงขลาว่า

พวกเราเหล่าชานาเวลานี้ ชวนกันลี้หลบภัยทั้งชายหญิง
เข้าเมืองใหญ่ไปสำนักหาพักพิง นับวันยิ่งขาดหายหลายครอบครัว³⁴

แม้กระทั่งชานาในชุมชนเกาะใหญ่ที่ราชการได้ขุดคลองตัดผ่านทุ่งนาให้แล้ว ซึ่งดูอย่างผิวเผินอาจทำให้พวกเขามีน้ำจืดอย่างพอเพียงมากขึ้น ยังต้องละทิ้งชุมชนและที่ดินเพาะปลูกของตนไปด้วยการขายให้แก่ชาวจีน ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศเกาะใหญ่ของสินวล มากนวล ว่าปี พ.ศ.2479 เป็นอย่างช้า ที่ดินในชุมชนเกาะใหญ่เปลี่ยนมือไปเป็นของชาวจีนแล้วส่วนหนึ่ง ชาวจีนเหล่านี้แทนที่จะปลูกข้าวเหมือนดังชานาดั้งเดิม กลับปรับปรุงพื้นที่เพื่อการทำสวนผักนำผลผลิตออกไปขาย ในลักษณะของการเกษตรกรรมเพื่อขาย ดังนิราศกล่าวว่า

ดินละเมาะเกาะใหญ่ของไทยแท้ ไฉนแปรจีนเข้าเป็นเจ้าสวน
ดินก็ขุยปุ๋ยก็ดีที่ก็ควร ทำเลล้วนชีวะกสิกรรม³⁵

³³(ต่อ) แก่ไขปัญหาของชานาในอำเภอกะทิงพระ จังหวัดสงขลา โดยเฉพาะ ระดับของความรุนแรง ดังกล่าวยังอาจมองเห็นได้จากการที่บทความกำชับชานาอย่างหนักแน่นว่า “ควรพยายามทำกันให้สิ้นเนื้อที่ อย่าปล่อยให้ร้างว่างเปล่าไว้เป็นอันตราย ถ้าที่ดินนาของผู้ใดเหลือเกินกำลังที่จะทำทั้งหมดได้ หรือมีการจำเป็นอย่างใดเกิดขึ้นที่จะทำเองไม่ได้ก็ควรให้ผู้อื่นเช่าทำต่อไป” ดู พระยาศรีธรรมราช, “สรรพข่าวและความเห็น,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366; และ ป.ไชยานุพงษ์, “ทำนบทำนา,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 449; และขุนไชยมณีพงศ์, “คำแนะนำชานากิ่งอำเภอกะทิงพระ จังหวัดสงขลา,” ศรีธรรมราชศึกษา 5, 6 (เมษายน 2475): 507.

³⁴เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 33.

การอพยพเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนาดังกล่าวนี้ ในอีกทิศทางคือการออกจากชุมชนโดยอาศัยช่องทางการศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาทางธรรม ปรากฏการณ์นี้เมื่อพิจารณาจากวรรณกรรมนิราศน่าเชื่อได้ว่าดำเนินมาอย่างคึกคักอย่างช้าที่สุดประมาณปี พ.ศ. 2440 แล้ว ดังจะเห็นได้ในนิราศอัตตประวัติคำโคลงของพระมหาเปลี่ยน ซึ่งกล่าวถึงพระมหาเปลี่ยนเมื่อครั้งเดินทางเข้าไปศึกษาทางธรรมในกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2457 ขณะเมื่อวัยเพียง 11 ปีเท่านั้น โคลงนิราศกล่าวว่า

ลุงปึกคิด้งผู้	อุปถัมภ์ เราฤา
มาเยี่ยมเราและนำ	พุดน้อม
เรื่องบางกอกประจำ	ว่าสนุก สบายเฮย
ทั้งชักชวนเราพร้อม	เพื่อเมื่อเมืองหลวงฯ ³⁶

เราอาจกล่าวได้ว่าความมั่นใจที่จะให้ความอุปการะเด็กชายวัยเพียง 11 ปีของคนสักคนหนึ่งนั้นคงจะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะคนซึ่งมีที่ทางอย่างมั่นคงอยู่แล้วในเมืองหลวง กรณีลุงปึกคิด้งของกวีผู้แต่งอัตตประวัติคำโคลงก็เช่นกัน ด้วยเหตุนี้การออกจากชุมชนบ้านดอนคั่นของชาวนาอย่างลุงปึกคิด้งนั้น คงจะเกิดขึ้นก่อนพระมหาเปลี่ยนเดินทางเมื่อปี พ.ศ.2457 นานพอสมควร

เราจะมองเห็นความเป็นจริงข้อนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อหันไปพิจารณาเนื้อความบางตอนของนิราศรับพัชนี โดยเฉพาะตอนที่กล่าวถึงภาพเหตุการณ์เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณเดินทางไปถึงกรุงเทพมหานครแล้ว แม้ว่าในตอนแรกพระครูวิจารณ์ศีลคุณจะปรวิติคไปโดยตลอดว่าในฐานะของพระบ้านนอกและชราภาพมาก ท่านอาจจะแปลกแยกกับ

³⁵ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” เอกสารลายมือพระแดง จิตติญาณ (แดง มากนวล) และนายมาณพ มากนวล, ม.ป.ป., หน้า 22.

³⁶ พระมหาเปลี่ยน, อัตตประวัติคำโคลง (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรไทย, 2496; พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกคิส สิริพงศ์ ผู้เป็นโยม ณ วัดธรรมประดิษฐ์ บ้านดอนคั่น ตำบลกุยขุด อำเภอกะทิงพระ จังหวัดสงขลา วันที่ 20 เมษายน พ.ศ.2496), หน้า 22.

พระที่กรุงเทพฯ ทั้งในเรื่องของการสื่อสาร หรือการกินการอยู่ แต่ปรากฏว่าเมื่อท่านไปถึงกรุงเทพฯ ภาพบรรยากาศที่ท่านบรรยายไว้ในนิราศรับพัชนีกลับทำให้เรารู้สึกเหมือนท่านอยู่ในวัดทางภาคใต้ ท่านบรรยายไว้ว่า

พระจะนะและพระวัดชะแล้	วัดชะแมกก็ยังดังจาม
พระบางกอกก็มีไม่กึ่งค	พระนอกกรุงมาอยู่มีมากมาย ³⁷

นิราศรับพัชนีตอนนี้สะท้อนว่ามีพระที่บวชไปจากวัดจะนะ วัดชะแล้ วัดชะแม และวัดอื่นๆ ในจังหวัดสงขลาไปอยู่ที่วัดในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก กลอนนิราศตอนหนึ่งบรรยายบรรยากาศที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณได้รับการต้อนรับจากพระเหล่านั้นอย่างอบอุ่นและเป็นกันเองว่า

นั่งล้อมหน้าล้อมหลังพลางไต่ถาม	ตามเรื่องความที่มาเหตุไฉน
พระชุมบอกสิ้นความตามเรื่องไป	ต่างทราบในเรื่องสิ้นแสนอินดี
บ้างไปจัดปักกวาดปูเสาคหมอน	ที่นั่งนอนหมอนตั้งไว้ข้างที่
จุดโคมยามตามไฟในทันที	จัดหาที่เขียนขันและปั้นชา
พระพรรษาเริ่มอ่อนสนิทเหมือนศิษย์สอน	ไม่เกียจนอนเกลียดขี้คิดหึงสา
ด้วยพระชุมอยู่วัดนั้นแต่นานมา	พระสงขลาเพื่อนมียู่มากองค ³⁸
ปูเสาค = ปูเสื่อ	หึงสา = อิจฉา

หรือบรรยากาศในวัดตามพระยาในวันที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณกำลังจะเสร็จสิ้นภารกิจ นิราศรับพัชนีก็ให้ภาพและความรู้สึกแก่เราไม่ต่างอะไรกับภาพและความรู้สึกที่อาจเกิดขึ้นอย่างเป็นปกติเมื่อเข้าไปเห็นความสัมพันธ์ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เราจะเห็นผู้คนจากชุมชนทางตะวันออกของลุ่มทะเลสาบสงขลาจำนวนหนึ่งเดิน

³⁷พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 24.

³⁸เรื่องเดียวกัน.

เข้าออกเยี่ยมเยือนพระครูวิจารณ์ศีลคุณอย่างสนิทชิดเชื้อและเคารพศรัทธา ผู้คนเหล่านี้เมื่อ พ.ศ. 2460 คงได้เปลี่ยนสถานภาพจากชาวนาไปสู่พระสงฆ์ ข้าราชการ และคนในเมืองหลวงไปแล้ว นิราศสะท้อนภาพบรรยากาศดังกล่าวเอาไว้ว่า

จั้นรถแจ๊กชักไวไปตามถนน	รีบร้อนรนเร็วไวไปส่งสู่
ณ วัดสามพระยาที่มายุ่	สานุศิษย์รู้ไปนั่งในกลางคี่น
ถามถึงญาติและมิตรที่อยู่หลัง	บอกสบายให้ฟังน้ำใจชื่น
ประสกพระไปหาทุกคำคี่น	พระวัดอื่นใกล้ไกลรู้ไปมา
ไม่ทราบว่ามีจากแต่วัดไหน	สุดแท้แต่ที่ไปจากสงขลา
อีกพระเส่งวัดโพธิ์รู้เรื่องมา	พระมหาหั่วกะถินได้ยินไป
พระนุ้ยเป็นสามเณรไปแต่วัด	ครบปียัติได้สองพรรษาใหม่
ทั้งพระกำวัดหงษ์ประจงใจ	รู้เรื่องไปไปหาทุกอาราม
ครุธรรมการกับนายเปรื่อง	ครั้นรู้เรื่องไปหาพูดจาถาม
ถึงญาติมิตรบิดรงค์พวงพงษ์นาม	ก็เล่าความอยู่สบายให้เขาฟัง
หนูกลับฝากผ้าไปให้นายเปรื่อง	รับเรื่องทราบสมอารมณ์หวัง
พระวิโชติอยู่ใกล้ได้ยินฟัง	ออกคำสั่งยกสำหรับให้ทุกวัน ³⁹

ปียัติ = ปริยัติ

จากนิราศตอนนี้เราอาจเห็นได้ชัดเจนถึงความพลุกพล่านของผู้คนจากชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาในวัดสามพระยา กล่าวคือบุคคลที่เข้ามาเยี่ยมเยือนพระครูวิจารณ์นั้นมีทั้งลูกศิษย์จากวัดจะทั้งพระโดยตรง และคนอื่นๆ ที่ท่านไม่รู้จักรวมอยู่ด้วย ในฐานะของพระซึ่งมีชื่อเสียงเป็นอย่างยิ่งในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา (โดยเฉพาะชุมชนด้านทิศตะวันออก) ขอบข่ายในชีวิตและความรู้ของท่านจึงย่อมจะกว้างไกลไปด้วย การที่มีพระ ลูกศิษย์ ในความอุปการะของท่าน และคนที่ท่านไม่รู้จักเข้ามาหาท่านที่วัดสามพระยาจำนวนมาก นอกจากจะสะท้อนโดยตรงถึงความมีชื่อเสียงของท่านแล้ว ในทาง

³⁹พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

กลับกันกลุ่มคนที่ท่านไม่รู้จักก็ยิ่งชี้ให้เราเห็นถึงกลุ่มทะเลสาบสงขลาพลัดถิ่นซึ่งเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ผ่านทางการอุปถัมภ์หรืออุปการะจากพระหรือบุคคลที่มีกำลังสายอื่นๆ ด้วย คนเหล่านี้ท่านพระครูวิจารณ์ศีลคุณไม่รู้ว่ามาจากชุมชนไหนกันบ้าง แต่รู้ว่ามาจากสงขลา หรือชุมชนด้านทิศตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบด้วยกันทั้งสิ้น นับดังกล่าวนี้นี้สะท้อนให้เราเห็นว่าการอพยพออกจากชุมชนของชาวนาในชุมชนด้านทิศตะวันออกนั้นเกิดขึ้นเสมอมาด้วยช่องทางต่างๆ โดยเฉพาะการศึกษาทางศาสนา ยิ่งในระยะหลังๆ ที่การศึกษาสมัยใหม่ขยายตัวไปสู่ชาวนามากขึ้น ชาวนาก็ทะเยอทะยานอย่างมากที่จะใช้การศึกษาได้เข้าเพื่อไปให้พ้นจากอาชีพทำนา ข้าราชการตำรวจคนหนึ่งจึงรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณนายเพียร นะมาตร์ กวีผู้แต่งนิราศจินตนาจาริกเป็นอย่างมาก เพราะนายเพียร “นับเป็นคนแรกที่ขุดขึ้นมาจากโคลนตมในทุ่งนาบ้านคอนคัน”⁴⁰ นอกจากนั้นในช่วงชีวิตของนายเพียร บทบาทที่สร้างความภาคภูมิใจให้แก่ลูกหลานของเขาได้ไม่น้อยก็คือการพาลูกหลานชาวนาจากบ้านคอนคันออกไปจากชุมชนเพื่อสนับสนุนให้ได้รับการศึกษาและประกอบอาชีพอื่นๆ กล่าวคือนายเพียร “เมื่อกลับไปเยี่ยมบ้านเกิดที่ตำบลคอนคัน...ก็จะชักชวนญาติให้ไปเรียนหนังสือและทำงานที่จังหวัดนครราชสีมา”⁴¹ ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนลักษณะนี้เป็นตัวการที่ทำให้การอพยพเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานภาพตัวเองของชาวนาเป็นไปอย่างรวดเร็วมากยิ่งขึ้น ความสำเร็จของลูกหลานชาวนาที่สามารถได้เข้าทางสังคมจนพ้นไปจาก “โคลนตมในทุ่งนา” ได้ ถือเป็นความสำเร็จที่ชุมชนภาคภูมิใจ เพราะความสำเร็จนั้นเกิดขึ้นมาจากข้าวในนา วรรณกรรมนิราศส่วนหนึ่ง เช่น นิราศรับพัชนี นิราศจินตนาจาริก นิราศกลางทะเลหลวง นิราศ

⁴⁰ โชคชัย ส่องเจริญ, “น้ำตาหลังยังไม่หมดสิ้น,” ใน หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

⁴¹ อัมพร นะมาตร์, “คุณพ่อครับ,” ใน หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

อัตตประวัติคำโคลง นิราศสงขลา นิราศประวัติการรับราชการ ถือเป็นบันทึกของการเดินทางหรือช่วงชีวิตที่ประสบความสำเร็จแล้วของลูกหลานชาวนา ทั้งในทางธรรมและในการศึกษาสมัยใหม่ ในหนังสือประวัติคำบลางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา เราจะได้ถึงความภาคภูมิใจของชุมชนเกี่ยวกับผู้คนเหล่านี้ ด้วยการที่หนังสือได้แจกแจงรายละเอียดอย่างครบถ้วนเกี่ยวกับ “ลูกบางเขียด” ที่ประสบความสำเร็จในชีวิตทั้งในทางธรรมและทางโลก โดยเฉพาะลูกหลานที่ได้รับราชการและเรียนระดับปริญญาตรีขึ้นไป⁴² ในหนังสืองานศพของข้าราชการระดับสูงและผู้ประสบความสำเร็จในชีวิตจำนวนหนึ่ง มักจะอ้างถึงชีวิตช่วงหนึ่งอย่างภาคภูมิใจที่ได้ทำนา⁴³ แม้แต่พระยาโสภณพัทลุงกุล ท่านก็ยังเขียนประวัติตัวเองว่าในบั้นปลายชีวิตท่านก็ยังทำนา⁴⁴ หรือใช้ชีวิตเกี่ยวหนึ่งช่วงเวลาหนึ่งเป็นชาวนานั่นเอง

2. ชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกทะเลสาบสงขลา

บริเวณทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง ปัจจุบัน พื้นที่นี้เคยมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำนาเป็นอย่างมาก เพราะมีลำคลองซึ่งมีต้นน้ำไหลมาจากเทือกเขาบรรทัดพัดพาเอาความอุดมสมบูรณ์ลงมายังที่ราบติดทะเลสาบนับสิบๆ สาย เช่น คลองลำปำ คลองนางลาด คลองจงเก คลองปรางหมู คลองป่าพยอม คลองปิ่นเต คลองป่าตอ คลองท่าแนะ คลองโล๊ะจังกระ คลองท่ามะเค็ด คลองบางแก้ว คลองป่าบอน คลองรัตภูมิ คลองพรุพ้อ คลองแม่เตย เป็นต้น เมื่อครั้ง

⁴² พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม, หน้า 24-29.

⁴³ ในทิศทางเดียวกัน นัยของหนังสืองานศพก็สะท้อนถึงการบันทึกความสำเร็จของผู้ตายด้วย เมื่อพิจารณาเช่นนี้จึงไม่น่าแปลกใจที่ในหนังสืองานศพจะปรากฏรายนามเครือญาติผู้ตายอยู่มากมายที่ประสบความสำเร็จในชีวิตด้วยงานอื่นๆ ที่ไม่ใช่การทำนา เพราะความสำเร็จของบุคคลเหล่านั้นก็คือความสำเร็จของผู้ตายนั่นเอง มุมมองนี้อาจสามารถอธิบายได้ถึงวัฒนธรรมหนังสืองานศพอันเข้มแข็งแพร่หลายในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา

⁴⁴ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), ประวัติและธรรมเนียมปฏิบัติของพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) (พระนคร: ม.ป.ท., 2476; พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) ณ วัดคูหาเต่า จังหวัดพัทลุง วันที่ 5 พฤษภาคม 2476), หน้า 10.

พระยาโสภณพัทลุงกุลเดินทางไปยังเมืองปะเหลียนดังที่บันทึกเอาไว้ในนิราศเมืองปะเหลียน พ.ศ.2422 ตลอดระยะทางตั้งแต่ลำปำถึงด่านช่องระหว่างพัทลุงกับตรัง ท่านและบ่าวไพร่ต้องข้ามและผ่านคลองถึง 9 สาย⁴⁵ แม้ในนิราศจะไม่ได้บันทึกเอาไว้ว่าคลองทั้ง 9 สายนั้นคือคลองอะไรบ้าง แต่เห็นได้ว่าคลองเหล่านั้นเป็นคลองใหญ่และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ ดังเช่นเมื่อเดินทางไปถึงบ้านนา นิราศบรรยายถึงการข้ามคลองสายหนึ่งว่า ยากลำบากอย่างมาก กระแสน้ำไหลเชี่ยวกราก หากพอเรือเพียงเล็กน้อย น้ำก็อาจจะพัดพาคนหายไปได้ นิราศบรรยายความทุลักทุเลดังกล่าวเอาไว้ว่า

รำพันพลางช้าเดินจนเกินวัด	เข้าพงชฎัดทางขึ้นข้างขวา
ออกจากคลองข้ามลำน้ำมา	สายชลาลึกเชี่ยวเป็นเกลียวโชน
ข้างข้ามพ้นแต่คนเดินลำบาก	ชูห่อหมากห่อผ้าผวาโผน
บ้างเดินเลียบริมหาดไม่อาจโจน	พอตัวโอนดินตะแกงน้ำแทงไป
นางหนูจิ้นร้องให้นายเม้งช่วย	นายปานฉวยอุ้มข้ามสายน้ำไหล
นายเม้งโกรธตาแดงเป็นแสงไฟ	พวกที่ไปโห่ลั่นสนั่นเกรียว ⁴⁶

ห่อหมาก = สำหรับหมากพลู

ความทุลักทุเลดังที่ปรากฏอยู่ในนิราศนี้ นอกจากสะท้อนให้เห็นถึงน้ำท่าอันอุดมสมบูรณ์ของชุมชนทางแถบนี้ในยุคนั้น ยังบอกถึงสภาพของชุมชนด้วยว่าชุมชนห่างไกลศูนย์กลางเหล่านี้ ยังไม่ชุมชนที่ขยายตัวมากนัก เพราะยังไม่เห็นความพยายามของคนในการจัดการกับอุปสรรคในธรรมชาติที่จะมีผลต่อวิถีสังคมและการผลิต ขณะที่เมื่อผ่านชุมชนที่ขยายตัวแล้ว คลองอันอุดมสมบูรณ์ไม่ใช่อุปสรรคของการเดินทางเลย นิราศจึงบรรยายภาพขณะเดินทางผ่านข้ามคลองในชุมชนที่ขยายตัวแล้วไปโดยไม่ให้รายละเอียดใดๆ นอกจากบอกว่าเดินข้ามคลอง เช่น ในชุมชนที่ขยายตัวมา

⁴⁵พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 2523), หน้า 2, 4, 7-12, 17.

⁴⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

ก่อนแล้วอย่างชุมชนลำปำนิราศบอกเพียงแต่ว่า “มาถึงสะพานยาวค้อยก้าวย่อง ช้างข้าม
คลองขึ้นบกหนัวร์กจัด”⁴⁷ บางครั้งก็แะพักอาบน้ำในคลองอย่างสบายอกสบายใจเสียอีก
ดังเช่นเมื่อเดินทางไปถึงบ้านเขากังก็ให้ช้างหยุดพัก นิราศบรรยายไว้ว่า

ถึงศาลาที่หน้าบ้านเขากัง	ช้างพลายพังหยุดสำนักพอพักผ่อน
พื้งจากหลังช้างค้อยอย่างจร	อาบสาครในสายกระแสนชล
ชวนคุณไต่ นั่งเล่นเย็นเรื่อยเรื่อย	พอหายเหนื่อยจะได้ไปในไพรสนทน์
พวกบ่าวไพร่พร้อมพรออยู่ทุกคน	ชื่นกมลสรวลเสเสียงเฮฮา ⁴⁸

ในบริเวณตะวันตกของทะเลสาบสงขลามีชุมชนชาวนาเก่าแก่ดำรงอยู่แล้วหลาย
ชุมชนด้วยกัน เช่น ชุมชนกำแพงเพชร ชุมชนบางแก้ว ชุมชนเขาชัยสน ชุมชนชะรัด
ชุมชนงหรา รวมกระทั่งชุมชนที่มีศักยภาพเป็นศูนย์กลางของชุมชนอื่นๆ หรือชุมชนที่
มีสภาพเป็นเมือง เช่น ชุมชนลำปำ หรือชุมชนคูหาสวรรค์ ชุมชนเหล่านี้ย่อมมาก่อน พ.ศ.
2420 แล้ว อย่างไรก็ดี การกล่าวเช่นนี้ก็หาได้หมายความว่าบริเวณรอบๆ ชุมชนเหล่านี้
จะถูกบุกเบิกเป็นนาไปเสียทั้งหมด สภาพที่สะท้อนออกมาจากนิราศเมืองปะเหลียน
ของพระยาโสภณพัทลุงกลบอกแก่เราว่าพื้นที่บริเวณนี้ขณะนั้นยังคงเป็นป่าดงดิบ การ
บุกเบิกนาของชาวนารายย่อยจึงเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก นอกจากต้องมีการจ้างแรงงาน
มากพอเท่านั้น ซึ่งเป็นเรื่องยากยิ่งของชาวนา ไม่เพียงเท่านั้น หากชาวนาคนใดหรือกลุ่ม
ใดสามารถเข้าไปบุกเบิกได้ พวกเขายังต้องเผชิญกับปัญหาไข้ป่า และยังคงต่อสู้กับสัตว์
ป่าอีกด้วย ผู้บุกเบิกชุมชนงหราผู้หนึ่งต้องต่อสู้กับสัตว์ป่าจำพวกเสือ หมี ซึ่งอาศัยอยู่
มากในป่าแถบนั้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2450 แต่ด้วยความที่มีร่างกายแข็งแรง เขาก็

⁴⁷ พระยาโสภณพัทลุง (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

สามารถพิชิตป่าที่บ้นนั้น จนได้สร้างบ้านเรือนสืบทอดมาถึงปัจจุบัน⁴⁹ แต่ชาวนาผู้หนึ่งในเขตอำเภอควนขนุนปัจจุบันกลับเป็นชาวนาที่โชคร้าย ทั้งๆ ที่ได้จับจองที่ดินในวังที่เขาวังปัจจุบันไว้แล้ว แต่พอเริ่มถางป่าก็มีอุบัติเหตุถูกช้างป่าแทงเสียก่อน⁵⁰ ในระยะหลังๆ ยังต้องประสบกับปัญหาน้ำในการเพาะปลูกด้วย เพราะลักษณะพื้นที่ที่เป็นที่ลาดต่ำมากทำให้น้ำฝนที่ตกลงมาในลำคลองเล็กๆ หลายสายดังที่กล่าวข้างต้นนั้นจึงไหลลงทะเลไปอย่างรวดเร็วทำให้ไม่มีน้ำจืดสนับสนุนการเพาะปลูกอย่างเพียงพอ⁵¹

ด้วยข้อจำกัดทำนองนี้ การขยายตัวของชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบเมื่อช่วงปี พ.ศ. 2422 จึงขยายออกไปได้ไม่ห่างไกลจากศูนย์กลางของชุมชนมากนัก ในนิราศเมืองปะเหลียน กวีมีน้ำเสียงมั่นใจที่จะกล่าวถึงผืนนาขนาดใหญ่พอที่จะเรียกว่า ‘ทุ่ง’ และ ‘ทุ่งนา’ ได้ก็เมื่อขี่ช้างออกมาจากบ้านพักในตัวเมืองลำป่าได้เพียงไม่ถึงกิโลเมตร นั่นคือก่อนจะถึงวัดวังและหลังผ่านวัดเบิกเพียงไม่กี่อึดใจ นิราศตอนนี้กล่าวว่า

ลุศาลเจ้าหลักเมืองเปลื้องวิตก	สองหัตถ์ยกขึ้นประณมก้มเกศี
เจ้าพ่อช่วยรักษาตัวข้านี้	ให้มีแต่ความสบายไร้โรคา
ช้างเดินตัดลัดทางออกกลางทุ่ง	เข้มน่มงเหลียวแลชะเง้อหา
เห็นต้นไทรใบก้านตระการตา	อนิจจาตัวพีชราโรย ⁵²

⁴⁹ขงยุทธ ชูแว่น, การดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบ ‘ไร่เลื่อนลอย’ ในหมู่บ้านบริเวณเชิงภูเขาบรรทัด อำเภอท่งหาร จังหวัดพัทลุง (พ.ศ.2518-2529) (สงขลา: ชมรมสังคมศาสตร์ภาคใต้, 2529), หน้า 21.

⁵⁰“อนุสรณ์งานฉลองสถูป (บัวใหม่) ของทวดปาน ทวดนวลแก้ว และทวดแจ่ม ทองขุนคำ,” อ้างถึงใน สารูป ฤทธิ์ชู และสุณีย์ ทองไชร์, ตามรอยช้างแลใต้ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 56.

⁵¹กรมชลประทาน, “การพัฒนากชลประทานในจังหวัดภาคใต้,” ใน ผลงานพัฒนาภาคใต้ (พระนคร: คณะกรรมการพัฒนาภาคใต้, 2504), หน้า 55.

⁵²พระยาโสภณพัทลุงกุล, เรื่องเดิม, หน้า 2.

หลังจากนั้นก็ผ่านวัดเบิกซึ่งชำรุดทรุดโทรม ก่อนมาถึงผืนนาขนาดใหญ่พอจะเรียกว่า ‘ทุ่งนา’ อีกทุ่งหนึ่ง ดังความว่า

มาถึงสะพานยาวค้อยก้าวย่อง
พื้่นงมทุ่งนาสารพัด

ช้างข้ามคลองขึ้นบกหญ้ารกจัด
ล้วนข้าวกล้าเขียวชดะระบัดกอ⁵³

เมื่อพ้นอาณาเขตชุมชนลำปำและชุมชนคูหาสวรรค์ไปแล้ว ที่ดินสองข้างทางที่พระยาโสมณพัทลุงกุลเดินทางผ่านก็ยังไม่ถูกหักเป็นพื้นที่นาออกไปอย่างกว้างขวางแต่อย่างใด จะมีก็แต่ชุมชนริมคลองซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเส้นทางที่กวีและคณะเดินทางผ่าน เช่นเมื่อผ่านบ้านนางลาด กวีก็บรรยายภาพชุมชนไว้เพียงสั้นๆ ว่า “พื้่มองดูเห็นแต่หมู่บ้านไกลไกล”⁵⁴ โดยไม่เห็นรายละเอียดเกี่ยวกับผู้คนหรือความเคลื่อนไหวอื่นใดอีก

ภาพสะท้อนในนิราศเมืองปะเหลียนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาในยุคนี้ยังไม่ถูกหักร้างทางพงออกไปอย่างกว้างขวางนัก⁵⁵

⁵³ พระยาโสมณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

⁵⁵ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2433) ก็ได้กล่าวถึงชุมชนบนเส้นทางจากลำปำถึงคูหาสวรรค์ไว้เช่นกันว่าบนเส้นทางนี้ล้วนเป็นที่ราบทำนาทั้งหมด “ไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้แต่ที่ ‘ควน’ คือเนิน จึงเป็นหมู่บ้านตั้งอยู่ ผ่านหมู่บ้านไปหลายตำบลๆ หนึ่งมี 20-30 เรือน แต่ในหมู่เหล่านี้บ้านควนพร้าวเป็นบ้านใหญ่กว่าทั้งปวง มีเรือนประมาณร้อยหลัง...น้ำลำปำ...ราษฎรกันทำนาบึงน้ำไว้ทำนาเป็นตอนๆ ตลอดไป” เพราะสภาพพื้นที่ตั้งแต่ลำปำจนถึงเขากังเป็นเช่นนี้เองทำให้เราสามารถเข้าใจถึงน้ำเสียงมั่นใจของพระยาโสมณพัทลุงกวีผู้แต่งนิราศเมืองปะเหลียนได้ในการที่ท่านจะเรียกผืนนาในบริเวณดังกล่าวว่าเป็น ‘ทุ่ง’ และ ‘ทุ่งนา’ และเพราะความเป็นชุมชนชาวนาเช่นเดียวกันที่ทำให้เส้นทางคมนาคมจากลำปำถึงคูหาสวรรค์สะดวกสบายกว่า จนขบวนเดินทางของพระยาโสมณพัทลุงใช้เวลาจากลำปำถึงเขากังเพียงไม่กี่ชั่วโมงเท่านั้น ขณะที่บนระยะทางจากเขากังถึงบ้านลำกะที่มีความยาวเกือบจะเท่าๆ กัน คณะเดินทางกลับใช้เวลาเดินทางนานกว่ามาก ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120

ความเป็นไปได้ข้อนี้ยังสามารถเห็นได้จากการที่กวีและคณะหยุดพักขบวนหลายครั้ง เพราะการเดินทางที่ยากลำบากทำให้ช้าง ไพร่ และทาสที่ร่วมขบวนเหน็ดเหนื่อยโดยง่าย กล่าวคือหลังจากกวีออกมาจากลำปำผ่านเส้นทางที่สะดวกสบายจากลำปำมายังชุมชน อุหาสวรรค์แล้ว ขบวนก็หยุดพักครั้งแรกที่บ้านเขากัง เส้นทางหลังจากนี้จะเป็นป่า ทึบลำบากมาก เพราะคล้อยหลังไปเพียงไม่กี่ไร่ (หากวัดจากปัจจุบันจะเป็นระยะทาง ประมาณ 3 กิโลเมตร) ขบวนหยุดพักอีกครั้งที่บ้านเขาเจียก จากเขาเจียกอีกราว 8 กิโลเมตรก็ถึงบ้านลำกะเวลาช้าค่ำ⁵⁶ ความยากลำบากของเส้นทาง ทำให้คณะเดินทาง ของพระยาโศภณพัทลุงกุลใช้เวลาถึงหนึ่งวันหมดไปกับระยะทางเพียงไม่ถึง 20 กิโลเมตร

การสำรวจต้นฉบับวรรณกรรมไม่พบว่ามีวรรณกรรมนิราศที่สะท้อนภาพความเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวนาในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2420-2450 อย่างไรก็ตามการพิจารณาของทางราชการบางฉบับก็สะท้อนให้เราเห็นว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงกับชุมชนชาวนาในแถบนี้ชัดเจนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 กล่าวคือชุมชนชาวนาที่พระยาโศภณพัทลุงกุลเห็น อยู่ไกลๆ เมื่อปี พ.ศ. 2422 ดังปรากฏในนิราศเมืองปะเหลียน เริ่มขยายตัวเข้ามายังริมทาง สัญจรทางบกมากขึ้น ทำให้พื้นที่ป่าบริเวณสองข้างสายนี้เปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด

เอกสารฉบับดังกล่าวคือจดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121 พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เอกสาร ได้บรรยายไว้อย่างชัดเจนถึงความเปลี่ยนแปลงนั้น กล่าวคือนอกจากจะมีการขยายตัวของพื้นที่ทำนากว้างเข้ามาข้างๆ ทางสัญจรมากขึ้นแล้ว ชาวนายังเคลื่อนย้ายบ้านเรือนมา อยู่บริเวณข้างทางอีกด้วย ดังเช่นสภาพสองข้างทางตั้งแต่บ้านนาท่อมจนถึงท่ามิหรำ “มี นาอยู่มากน้อย แต่ร้างบ้าง เปนฟางบ้าง มีเรือนที่เห็นได้อยู่ใกล้ถนน 4-5 หลัง...ต่อไป เปนนานาอีกทั้งสองฟาก และมีบ้านสวนสลับบ่อยๆ เสมอไป...ออกดงยาง เปนทุ่งนาสวน

⁵⁵(ต่อ) รวม 4 คราว (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, 2468; ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พิมพ์ พระราชทานในจารพระศัพทสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิริินิภาพรธวัดี กรม ขุนศรีธนาถายสุรศักยญา ณ พระเมรุท้องสนามหลวง 2468), หน้า 22-27.

⁵⁶พระยาโศภณพัทลุงกุล, เรื่องเดิม, หน้า 1-5.

บ้านปนกันไปอย่างตอนก่อน ตั้งแต่บ้านนาท่อมมาทางราบเสมอหมด ตอนนี่ถนนทำเรียบดีด้วย แต่มีถนนเก่าตายข้างทางอีก...ข้ามสะพานก็ถึงที่พักตำบลท่ามิไร”⁵⁷

2.1 การเติบโตของชุมชนริมทางคมนาคมแบบใหม่

ในห้วงเวลาที่ชาวนากลุ่มเล็กๆ กลุ่มหนึ่งทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาเคลื่อนย้ายชุมชนเข้ามาริมทางถนนที่เริ่มพัฒนาขึ้นในช่วง พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนและเอกสารของข้าราชการจากส่วนกลางดังกล่าวข้างต้น ชาวนากลุ่มหนึ่งซึ่งอยู่ติดกับทะเลสาบสงขลาทางด้านทิศตะวันตกและชาวนาจากชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา หรือชาว ‘ทำออก’ ก็เริ่มอพยพมาขยายที่ดินบริเวณริมทางรถไฟซึ่งเปิดใช้อย่างเป็นทางการในปี พ.ศ.2459 เช่นเดียวกัน⁵⁸ ภาพการขยายตัวนี้เราสามารถเห็นได้ชัดเจนมากในนิราศรับพัชนี ที่ได้บันทึกสภาพและความคึกคักของชุมชนริมทางรถไฟเอาไว้อย่างมีชีวิตชีวาหลายชุมชน บางชุมชนเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เช่น ชุมชนบางกล่ำ ชุมชนบางแก้ว ชุมชนเขาชัยสน ชุมชนภูหาสวรรค์ ชุมชนปากคลอง ชุมชนแหลมโดนด ชุมชนเหล่านี้บางชุมชนก็ย่อมจะดำรงอยู่เป็นชุมชนเล็กๆ อยู่ก่อนหน้าการเข้ามาของเส้นทางรถไฟแล้ว แต่สำหรับบางชุมชน ในปี พ.ศ.2464 นั้นเราจะเห็นว่ากำลังอยู่ระหว่างการบุกเบิกหรือไม่ก็อยู่ระหว่างการขยายตัว เช่น ชุมชนน้ำกระเจา กวีกล่าวว่า

ที่น้ำกระเจาเจ็ดนาฬิกาเศษ	ตามสังเกตทางรถกำหนดที่
สองข้างทางสร้างสวนมะพร้าวมี	อ้วนงามดีพึงปลูกตกลูกกลาย
ยังคิดสร้างถางป่าต่อไป	รอยเอาไฟเผาเลนเหมือนปรนไร
ความโลภะของมนุษย์สุดแรงร้าย	ไม่คิดกายว่าจะเหนื่อยเมื่อยกาย ⁵⁹

⁵⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 42.

⁵⁸ ปก แก้วกาญจน์, การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2534), หน้า 73.

⁵⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 10.

ความเคลื่อนไหวเพื่อการบุกเบิกและการขยายตัวของชุมชนริมทางรถไฟในนิราศรับพัชนีนั้นเราจะเห็นได้ตลอดรายทาง ไม่ว่าจะเป็นผู้คนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหรือนอกเหนือไปจากนี้ เช่น ชุมชนบ้านคลองจัง ชุมชนบ้านช่องเขา ในจังหวัดนครศรีธรรมราชก็เป็นชุมชนใหม่ที่เกิดขึ้นหลังการเข้ามาของทางรถไฟ กลอนนิราศเล่าถึงภาพของชุมชนช่องเขาไว้ว่า “ใช้คนจ้างถางป่าไปอีกเล่า นานคงเข้าดูไปไกลหายหู”⁶⁰ หรือชุมชนบ้านคลองจังที่เห็นร่องรอยของการถางป่าไฟ แสดงถึงความเป็นชุมชนใหม่อย่างชัดเจนว่า

เมื่อยามเช้าเจ็ดนาฬิกาเศษ	ตามสังเกตรถไฟรีบผายผัน
เลื่อนเลขไปในป่าพนาวัลย์	ใกล้กระชั้นถึงสถานีที่คลองจัง
มีคลองทำนาไร้อยู่หลายบ้าน	ปลูกเรือนร้านมากมายอยู่หลายหลัง
ที่สร้างสวนหมากมะพร้าวเล่าก็ยัง	บ้านพึ่งตั้งบ้านใหม่ไปเรียงราย
รถออกจากสถานีเลขรีรา	ไปริมป่าไม้ไผ่ผากมากใจหาย
รอยคนฟันบันเล่นเสียเรี่ยราย	ไม่มีไม้อื่นมาเข้าปะปน ⁶¹

ภาพการบุกเบิกและการขยายตัวของชุมชนเหล่านี้แม้ไม่ใช่ภาพที่เกิดขึ้นในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบโดยตรง แต่แสดงให้เห็นถึงมโนทัศน์ของผู้คนในการตอบรับกับความเปลี่ยนแปลงทางด้านการคมนาคมซึ่งย่อมส่งผลต่อการดำเนินชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ มโนทัศน์เช่นนี้ย่อมเป็นสากลซึ่งสามารถเกิดขึ้นแก่ชาวนาในแถบใดก็ได้ ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเองก็คงหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะรับกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้

เมื่อเราคำนึงว่าภาพจากรายงานของทางราชการเมื่อปี พ.ศ. 2445 และภาพนิราศตอนนี้เป็นภาพเมื่อปี พ.ศ. 2464 หลังการเริ่มต้นอย่างเป็นทางการของรถไฟสายใต้เพียง

⁶⁰ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

ไม่กี่ปีเท่านั้น ทำให้เป็นที่น่าสังเกตว่าการบุกเบิกชุมชนเพื่อตอบสนองการคมนาคมที่พัฒนาขึ้น ได้รับการตอบสนองภายในเวลาอันรวดเร็วจากชาวนา ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่าในหัวเวลานั้นความอ่อนไหวต่ออุปสรรคในในการทำนาพร้อมที่จะทำให้ชาวนาอพยพเคลื่อนที่ได้ทันทีที่พวกเขามีทางเลือกอื่นๆ และการอพยพเพื่อบุกเบิกชุมชนริมถนนและทางรถไฟในระยะนี้ก่อให้เกิดตลาดขึ้นมาเป็นจำนวนมาก บริเวณริมทางรถไฟ และริมทางรถยนต์ เหมือนกับที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วเมื่อครั้งที่การคมนาคมทางน้ำยังเป็นหลักอยู่ในชุมชนบริเวณด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ในนิราศนายจิต ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ.2475 แสดงถึงความคึกคักของชุมชนริมทางระหว่างจังหวัดพัทลุงและจังหวัดตรัง ตั้งแต่ชุมชนเขาพนมวังค์ ชุมชนหว่างคลอง ชุมชนเขาเจียก ชุมชนนาท่อม ชุมชนม่วงลูกคำ ควนดินสอ บ้านนา ต้นไทร ความคึกคักดังกล่าวนี้เป็นความคึกคักของการปฏิสัมพันธ์กันในตลาดซึ่งกลอนนิราศได้บรรยายเอาไว้ถึง 4 แห่งด้วยกันคือตลาดนาท่อม ตลาดปากควน ตลาดนางว ตลาดต้นไทร เราจะเห็นภาพของผู้คนที่หลากหลายเข้ามาปะทะสังสรรค์กันชุมชนแถบนี้ทั้งจีน แขก และไทย

ของที่ขายรายเรียงเคียงเป็นแถว	อีกถ้วยแก้วชามฝรั่งยังใหม่ๆ
ทั้งเสื้อผ้าแพรสีฉูดฉาด	ล้วนใบใหม่ตั้งขายดูเก๋ากอง
จีนแขกไทยนั่งดูอยู่เป็นหลั่น	สารพันหญิงชายที่ขายของ
พวกสาวสาวแม่ค้ำน้ำประคอง	เนตรน้ามองชมเพลินพลางเดินดู ⁶²

ตลาดแสดงถึงความจำเป็นในการปะทะสังสรรค์ของผู้คนที่หลากหลาย ภาพเหล่านี้ยังแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของผู้คนในสภาวะเดียวกันจนก่อให้เกิดเป็นชุมชนที่ขยายใหญ่ขึ้นอีกด้วย พิจารณาจากนิราศนายจิต จะพบว่าชาวนาในชุมชนทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาเมื่อ พ.ศ. 2470-2480 ขยายพื้นที่ทำนาออกไปกว้างขวางขึ้นกว่ายุคก่อนหน้านั้นมาก กล่าวคือเมื่อถึงด้านตรวจะระหว่างเขตจังหวัดพัทลุงกับ

⁶²นายจิต, นิราศนายจิต (พัทลุง: ม.ป.ท., 2541), หน้า 3.

จังหวัดตรังนายชิตก็ต้องหลบหนีเข้าป่าข้างทางเพื่อหนีการตรวจจับ ไม่นานนักก็พ้นเขตป่าแล้วจึงออกไปถึงทุ่งนา ถัดจากนั้นก็ไปพบเพื่อนเกลอในชุมชนอีกชุมชนหนึ่ง ดังกลอนว่า

เพราะมีด่านขวางไว้ที่ข้างหน้า	ตัวของข้าชิตนายผ่านไม่ไหว
ลงจากรถตั้งหน้าบุกป่าไพร	ด้วยฉันทไชร้หลีกตัวกลัวภัยนาย
ชั่วเดินเท้าสั่นสั่นฉันทออกทุ่ง	สายตามุ่งพอสมอารมณ์หมาย
ด้วยเกลอพร้อมเพื่อนข้ารีบพากาย	เมื่อตอนบ่ายถึงเจาะพอประมาณ ⁶³

นาย = ตำรวจ

ออกจากชุมชนนั้นไปเพียง “บัดเดียว” ก็พบกับอีกชุมชนหนึ่ง ดังกลอนว่า

บัดเดียวหนึ่งถึงเรือนแม่เพื่อนพร้อม	ลูกนบโน้มวันทาแล้วปราศรัย
หยุดพักนอนผ่อนกายคลายร้อนใจ	แม่อาลัยรักใคร่มิให้จร ⁶⁴

การขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกและชุมชนที่กว้างขึ้นดังกล่าวนี้ทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันของผู้คนในชุมชนกว้างขวางขึ้นด้วย (ในทางกลับกันปฏิสัมพันธ์ที่กว้างขวางอยู่แล้วโดยวัฒนธรรมชุมชนก็อาจส่งผลถึงการขยายตัวของชุมชนด้วยเช่นกัน) แม่ของนายชิตจึงกล้าที่จะเดินป่าตามหานายชิตเพียงคนเดียวหลังจากนายชิตหลบหนีคดีฆ่าพี่ชาย และเธอก็ใช้เวลาเพียงชั่วข้ามคืนตามหาลูกชายจนพบ ดังความในนิราศว่า

ฉันรู้ความยามขจัดถนัดแน่	เอ็นดูแม่ชลนัยน์ลงไหลหลั่ง
ด้วยความรักลูกชายไม่รอรั้ง	บุกป่าร้างคนเดียวเร่เที่ยวตาม
ไอ้ออกเอยเราได้ทำกรรมแท้แท้	ให้ตัวแม่เสดสาบุกป่าหนาม

⁶³ นายชิต, เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-8.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

ลูกทุกข์ยากพากเพียรพยายาม แม่กลัวความติดกายลูกชายไป⁶⁵

เสดสา = ลำบาก น่วทนา

ความหลากหลายของผู้คนที่เข้ามาปะทะสังสรรค์กันในกลุ่มชนทางด้านฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลาตั้งที่สะท้อนอยู่ในนิราศเรื่องนี้ ย่อมส่งผลต่อวิถีคิดในการดำรงชีวิตและการผลิตของผู้คนอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ในตลาดนัดใหญ่อย่างตลาดนัดนาท่อม กวีกล่าวว่านอกจากแม่ค้าขายขนม ขายของใช้ฟุ่มเฟือยแล้ว ก็ยังมีแม่ค้าขายข้าวแกงอยู่ด้วย“อาชีพหลังสุดนี้นอกจากจะเกิดขึ้นมาเพื่อรองรับเงินและแขก ซึ่งเป็นคนต่างถิ่นที่คงจะเข้ามาในฐานะพ่อค้าคนกลางแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่า ขอบข่ายของชีวิตชาวนาท่อมกว้างขึ้นกว่าเก่าแล้ว ซึ่งการมีขอบข่ายชีวิตที่กว้างขวางขึ้นทำให้ชาวนาท่อมมีทางเลือกในชีวิตมากขึ้นด้วย ไม่ได้ผูกพันอยู่กับการทำนาเพียงอย่างเดียว ความเป็นไปได้ข้อนี้สอดคล้องกับวิถีคิดของนายชิตผู้แต่งนิราศเรื่องนี้ที่แม้ว่าเขาจะมีอาชีพทำนาอยู่ด้วย แต่จากนิราศทั้งเรื่องไม่เห็นร่องรอยว่านายชิตได้ให้ความสำคัญกับการทำนาในฐานะของเครื่องชี้วัดฐานะทางเศรษฐกิจของตนเอง นอกจากเห็นว่าเป็นเพียงอาชีพพื้นฐานซึ่งน่าจะทำให้พออยู่พอกินโดยไม่ต้องอดตายเท่านั้น กล่าวคือนายชิตเอ่ยถึงนาต่อเมื่อถูกถามขังแล้ว เขากลัวเพียงแต่ว่านาจะรกเรื้อเท่านั้น ไม่ได้เสียดายว่าเมื่อไม่ได้ทำนาแล้วจะไม่มีอะไรกินเลย (ไม่ว่าเขาเองหรือครอบครัว) ดังกลอนนิราศที่ว่า

พร้อมทั้งมารดรรยกรลา นาและป่าต้องร้างไม่ห่างเห
นาสวนไม่ได้สมอารมณ์กะเน ขึ้นป่าหมลกรร้างกวางนอนใน⁶⁷
เหมล = พืชโตรวดเร็วในป่าละเมาะ ผลกินได้ ภาทกลางเรียกสำหรับ

⁶⁵ นายชิต, เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

2.2 ชุมชนเพื่อการค้าและแลกเปลี่ยน

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมา ราชการในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พยายามส่งเสริมให้ชาวนาผลิตข้าวให้ได้ประสิทธิผลอย่างเต็มที่ในผืนดินที่ชาวนาครอบครองอยู่แล้ว การส่งเสริมดังกล่าวนี้ สำหรับชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ปรากฏออกมาในรูปของบทความและบทกลอนจำนวนหนึ่งที่ตีพิมพ์อยู่ในวารสารศรีธรรมราชศึกษา ของกองธรรมการมณฑลนครศรีธรรมราช บทความและบทกลอนเหล่านี้มีแนวคิดร่วมกันในเรื่องของการปรับเปลี่ยนทัศนคติของชาวนาต่อการผลิตข้าวจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการค้าเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจระบบเงินตรา

กิจกรรมส่งเสริมดังกล่าวที่กองธรรมการมณฑลนครศรีธรรมราชกระทำผ่านวารสารศรีธรรมราชศึกษาได้บอกแก่เราโดยไม่ตั้งใจถึงสถานการณ์การบุกเบิกที่นาของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2470 ว่าการบุกเบิกได้ดำเนินมาถึงจุดที่กำลังจะอิ่มตัวเต็มที่แล้ว แม้ว่าในระบายนี้อาจยังมีพื้นที่ป่าและทุ่งหญ้าอีกจำนวนหนึ่งยังไม่ถูกจับจองจากชาวนา โดยเฉพาะที่ดินป่าเลนรอบๆ ทะเลสาบ ทุ่งหญ้าและป่าที่บดด้านทิศตะวันตก และทุ่งพรุด้านทิศเหนือของทะเลสาบ เช่น ป่าทางทิศตะวันตกของทะเลสาบในเขตจังหวัดพัทลุง และบางส่วนของจังหวัดสงขลา และทุ่งพรุในชุมชนรอบๆ ควนเคร็ง บางส่วนในอำเภอหัวไทร ตลอดจนถึงเหนือของอำเภอรโนด

รัฐบาลเองก็ดูจะตระหนักถึงความจริงข้างต้น จึงปรับเปลี่ยนนโยบายจากเดิมที่เคยส่งเสริมการขายที่นาอย่างเต็มกำลังโดยเฉพาะในช่วง พ.ศ. 2430-2440 มาสู่การผลิตอย่างมีประสิทธิภาพให้มากที่สุดบนพื้นที่อันจำกัดและคงตัวของชาวนาแต่ละครอบครัว แทนที่จะเป็นการส่งเสริมการขายที่นาออกไปยังพื้นที่ป่าที่บดและป่าพรุซึ่งยังคงหลงเหลืออยู่จำนวนหนึ่งซึ่งในความคิดของรัฐบาลและชุมชนการค้าในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา พื้นที่เหล่านี้ถูกเรียกว่า “พื้นที่ว่างเปล่า”

พื้นที่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ถูกมองว่างเปล่าและยังไม่ถูกจับจองในช่วง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2470 นั้นมีอยู่ 2 ลักษณะคือส่วนที่เป็นป่าที่บด และเป็นป่าพรุ ในส่วนที่เป็นป่าที่บดนั้นยังคงเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์อยู่มากมีไม้ใหญ่ๆ อยู่หลายชนิดด้วยกัน เช่น ไม้หลุมพอ ไม้ตะเคียน ไม้เคี่ยม ไม้ยาง ไม้พังตาน ไม้จวง ไม้สะทัง ไม้แหร ไม้จำปา

ไม้พะยอม ไม้ใบเขียว ไม้ฉากนาค เป็นต้น ผืนป่าที่ไม้เหล่านี้ขึ้นส่วนใหญ่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ เช่นในพื้นที่ตำบลนาโหนด ตำบลกุหาสวรรค์ อำเภอเมืองพัทลุง ตำบลเขาชัยสน ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด ตำบลป่าบอน อำเภอป่าบอน ตำบลฝาละมี ตำบลท่ามะเค็ด ตำบลหนองจีน อำเภอบางแก้ว อำเภอปากพูน และอำเภอควนขนุน นอกจากนี้สภาพความเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ยังดูได้จากชนิดของสัตว์ป่า เช่น แรด กวาง เสือ หมี อีเก้ง กระเจิง หมูป่า สมเสร็จ เป็นต้น⁶⁸ พื้นที่ว่างเปล่าเหล่านี้อาจจะขยายออกไปเพื่อการเพาะปลูกเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจเงินตราได้อีก เพราะ “ความโลภของมนุษย์สุดแรงร้าย ไม่คิดกายว่าจะเหนื่อยเมื่อยกาย”⁶⁹ ดังที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณได้แสดงความคิดเห็นเอาไว้ในนิราศรับพัชนี หลังจากที่ท่านผ่านไปเห็นการบุกเบิกพื้นที่ที่ชุมชนน้ำกระจาย

เป็นเรื่องธรรมดาที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณจะกล่าวถึงความโลภของมนุษย์เพราะท่านเป็นพระสงฆ์ แต่การที่ท่านกล่าวถึงความโลภในเวลาและสถานที่ที่การค้าและการแลกเปลี่ยนภายใต้ระบบเงินตรากำลังมีอิทธิพลมากขึ้นทุกทีแสดงให้เห็นถึงภาวะความต้องการในปริมาณมากๆ จนเกินความพอเพียงของผู้คน ซึ่งแตกต่างกับที่เคยเกิดขึ้นกับมโนทัศน์ในการผลิตของชาวนาดั้งเดิม ความต้องการมากๆ ดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นถึงวิถีคิดของชาวนาในชุมชนด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา (โดยเฉพาะในชุมชนริมทางรถไฟและถนน) ที่กำลังเปลี่ยนแปลง

อย่างไรก็ดีในช่วงเวลาที่เงินตรามีความจำเป็นในชีวิตมากขึ้น การมองภาพชาวนาว่าเป็นกลุ่มคนที่ต้องพึ่งพาข้าวแต่เพียงอย่างเดียวในชีวิตทำให้เรามักจะรวบรัดสรุปว่าเมื่อเศรษฐกิจเงินตราขยายตัวเหนือชุมชนชาวนามากขึ้น วิถีทางเดียวของชาวนาก็คือพวกเขาต้องเพิ่มกำลังการผลิต ด้วยการขยายที่นาออกไปให้กว้างขวางขึ้น โดยกลไกราคาข้าวในระบบตลาดจะเป็นตัวการสำคัญในการกระตุ้นให้ชาวนาผลิตข้าวเพิ่มขึ้นโดยอัตโนมัติ

⁶⁸ ถัด รัตนพันธ์ (รวบรวม), หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่อำเภอพัทลุง (พัทลุง: ม.ป.ท., 2479: จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีใหม่อำเภอพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479), หน้า 160, 176, 185-186.

⁶⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 10.

อย่างไรก็ดีเมื่อกล่าวถึงชาวนารายย่อยในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาแล้ว กลไกราคาดูเหมือนจะเกี่ยวข้องน้อยมากในการตัดสินใจเพิ่มกำลังการผลิตข้าว โดยเฉพาะการขยายการผลิตออกไปเป็นการผลิตขนาดใหญ่บนที่นาที่กว้างขวางมากขึ้นก็ยังคงมีความเป็นไปได้น้อยมาก กล่าวเฉพาะสถานการณ์ชาวนารายย่อยในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2470 แม้ว่าในช่วงต้นทศวรรษนี้ราคาข้าวเปลือกจะสูงมากถึงราคาเกวียนละ 70 บาท⁷⁰ สูงกว่าราคาใน พ.ศ. 2456 ที่มีราคาเกวียนละ 40.22 บาท⁷¹ ราว 30 บาท แต่ความจริงยังมีพื้นที่ที่ว่างเปล่าและไม่มีคนจับจอง

⁷⁰กิตติ ตันไทย, “เศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา: ศึกษากรณีข้าวและยางพารา ตั้งแต่ พ.ศ.2439-2539,” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเสนอร่างรายงานการวิจัยกลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, 26-28 กรกฎาคม 2545 ณ โรงแรมกรีนเวิลด์พาเลซ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา (สงขลา: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545), หน้า 53-54.

⁷¹เหตุที่กล่าวว่าราคาสูงมากก็โดยการเปรียบเทียบข้าวเปลือกในช่วง ปี พ.ศ. 2490 ซึ่งมีราคาเพียงเกวียนละ 25-27 บาทเท่านั้น อย่างไรก็ตามตัวเลขเหล่านี้ก็ไม่แน่นอน เพราะราคาข้าวขึ้นอยู่กับพ่อค้าคนกลางที่ไปรับซื้อ ชาวนาอาจจะขายอีกราคาหนึ่ง ขณะที่พ่อค้ารายใหญ่อาจจะขายต่อไปในอีกราคาหนึ่ง ความไม่แน่นอนของราคาดังกล่าวนี้ อาจสังเกตได้จากเอกสารราชการ 2 ฉบับ คือ เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.6 ม 1.4/10 (กระทรวงมหาดไทย) เรื่อง “รายงานบัญชีจำนวนข้าวเปลือก, เข้าสารที่จำหน่ายออกไปต่างประเทศ พ.ศ. 2457 เทียบกับ พ.ศ. 2456. ให้ข้อมูลว่าปี พ.ศ. 2456 ราคาข้าวเปลือกเกวียนละ 42.72 บาท ปี พ.ศ. 2457 ราคาเกวียนละ 40.22 บาท แต่ในเอกสารราชการอีกฉบับหนึ่งซึ่งเป็นของอีกหน่วยงานหนึ่ง คือเอกสารกรมศิลปากร “เอกสารรัชกาลที่ 6 . กส.5/645 เรื่องมณฑลนครศรีธรรมราชยื่นรายงานแผนเกษตรประจำปี 2456.” กลับรายงานตัวเลขราคาเฉลี่ยข้าวเปลือกในปี พ.ศ. 2456 ว่าสูงถึง 66.53 บาท อย่างไรก็ตามความไม่แน่นอนของตัวเลขเหล่านี้ก็ไม่มีสำคัญแก่การศึกษาในประเด็นนี้เท่ากับว่าความไม่แน่นอนเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงสถานการณ์และกลไกราคาข้าวที่ปราศจากความมั่นคงโดยสิ้นเชิง มีเหตุปัจจัยมากมายเกินคาดคะเนที่จะทำให้ราคาข้าวของเดือนหนึ่งแตกต่างจากอีกเดือนหนึ่งอย่างน่าตกใจ เช่น ข้อมูลจากบันทึกของหมอปาน สงกุมาร ที่ระบุว่าต้นปี พ.ศ. 2473 ราคาข้าวสูงถึงเกวียนละ 75-80 บาท แต่พอถึงกลางปีราคาข้าวก็ลดลงเหลือเพียง 40 บาทต่อเกวียน ทำให้เขาซึ่งเป็นพ่อค้าคนกลางขาดทุนย่อยยับ ต่อมาในปี พ.ศ.2474 บันทึกของนายบั้ง (นิยม) วุฒิพงศ์ ก็ระบุว่าราคาข้าวตกต่ำลงเหลือเพียงเกวียนละ 15

2 ลักษณะข้างต้น เราได้พบว่าในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2470 ซึ่งรัฐบาลส่งเสริมการทำนาเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนในระบบเงินตรามากขึ้นนั้น กลุ่มชาวนารายย่อยไม่ได้ตอบสนองนโยบายของรัฐบาลด้วยการเลื่อนไถนาบุกเบิกพื้นที่ตลอดจนผลิตข้าวมากขึ้น กระทั่งส่งผลต่อเศรษฐกิจข้าวของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างเด่นชัดนัก นิราศรับพจน์ได้สะท้อนไว้ว่าในปี พ.ศ.2464 ที่ชุมชนคูหาสวรรค์มีโรงสีเพียงโรงเดียวเท่านั้น มีหน้าข้าวเปลือกในละแวกนั้นยังมีไม่พอสีเสียอีก ชาดแกลนข้าวเปลือกจนต้องซื้อจากชุมชนอื่นมาป้อน ดังความในนิราศรับพจน์ว่า

ริมสถานีสร้างโรงสีโรงหนึ่งใหญ่ ใช้จักรไฟผัดผันหันผลอผลอ
ข้าวเปลือกเรือนใกล้สีไม่พอ ต้องทุกล้อเกวียนลากไปจากอื่น⁷²

ในนิราศปานบอด ของนายปาน ชีช้าง บรรยายสภาพชุมชนคูหาสวรรค์ว่าคึกคักไปด้วยการค้าขาย ขายสิ่งของทุกอย่างเหมือนกลางเมือง มีรถยนต์โดยสาร มีโรงงาน โรงแรม แต่สิ่งอำนวยความสะดวกเหล่านี้ดูจะเกิดขึ้นมารองรับคนในเมืองและพ่อค้าจากต่างถิ่นมากกว่าเกี่ยวข้องกับชีวิตของชาวนา

^{71(ต่อ)} บาท เป็นต้น ด้วยเหตุนี้การทำนาเพื่อป้อนผลผลิตเข้าสู่ระบบตลาดที่ไม่มั่นคงเอาเสียเลยของชาวนารายย่อยจึงไม่น่าจะเกิดขึ้นได้เลย

ข้อมูลราคาข้าวใน ปี พ.ศ. 2490 จาก ขาว นุ่มน้อย, สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544; และเลื่อน เพชรสังข์, สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544. ข้อมูลราคาข้าวปี พ.ศ.2473 และปี พ.ศ.2474 ดู ปาน สงกุมาร, “บันทึกประวัติ,” ใน หนังสือที่ระลึกงานฉาบฉวยคุณหมอปาน สงกุมาร ณ เมรุวัดสวนปาน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2515 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2515), หน้า 29.; และ ป้าง วุฒิพงศ์, ประวัติความเป็นมาแห่งชีวิตจากบันทึกของนายนิยม (ป้าง) วุฒิพงศ์ และงานศพชาวพุทธ (พัทลุง: ม.ป.ท., 2508; พิมพ์แจกเป็นธรรมเนียมการในงานฉาบฉวยนายนิยม (ป้าง) วุฒิพงศ์ วัดพิศกุลทอง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง วันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2508), หน้า 12.

⁷² พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

มีโรงร้านรายเรียงเคียงสลัป	และตั้งค้ำพร้อมพรั่งทั้งโรงสี
พอรถยนต์วิ่งมาสถานี	โรงแรมมีชายถนนมีคนพัก
แม้ใครคว้นไปมาทำซัดขวาง	เสียดตงค์บาทหนึ่งได้พึงหลัก
แต่คืนเดียวเจิวสหายพอหมายพัก	ที่สำนักพักคนชอบกลจริง
ล้วนผู้ดีมีทรัพย์ประดับสร้าง	เก็บสตงค์มากมายทั้งชายหญิง
มีเตียงตั้งนั่งนอนฟูกหมอนอิง	สหายยิ่งกว่าเรือนเราพวกชานา ⁷³

ภาพดังกล่าวนี้คงจะมีความหมายเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของแม่ค้าขายข้าวแกงในตลาดนัดนาท่อมซึ่งเราเห็นมาแล้วจากนิราศนายชิด

ในนิราศนราธิป (คุชฎีจารึกไปปักยี่ได้) ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ซึ่งนิพนธ์ขึ้นในปี พ.ศ.2471 เมื่อท่านประพาสผ่านจังหวัดพัทลุงเป็นครั้งที่ 2 ในชีวิต สภาพเมืองพัทลุงแทนที่จะเปลี่ยนแปลงไปข้างเพราะเศรษฐกิจข้าวก็ไม่ได้เป็นเช่นนั้น กลอนตอนนี้กล่าวว่า

ขึ้นรถผ่านย่านจังหวัดพัทลุง	ดูยังรุ่งรังผดที่คิดหวัง
ถึงแปลกเปลี่ยนเพี้ยนก่อนก็ค่อนยัง	ไม่ถึงตั้งใจมุ่งจกรุ่งเรือง
ถนนช่วยอวยปะถัมภ์เทิดล้าเนา	แต่หมู่เหี้ยยังจ้อยไม่ลอยเลื่อง
สังเกตุหมู่ผู้คนพลเมือง	ยังเชื่องเชื่องเก๋ยเก๋ยเหมือนเคยมา ⁷⁴

หรือเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เดินทางผ่านไปยังชุมชนอยู่ตะเกาซึ่งเคยเป็นชุมชนที่คึกคักคับคั่งไปด้วยผู้คนที “เดินไขว่ไปมาที่สถานี”⁷⁵ มา

⁷³ ปาน ชีช้าง, “นิราศปานบอด,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภาคทักษิณ ณ วัดพิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2518), หน้า 54.

⁷⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, นิราศนราธิป นิราศเมืองไทยไปรอบโลก (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 49.

⁷⁵ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 11.

ก่อนเมื่อครั้งที่สถานีรถไฟหาดใหญ่ยังไม่ก่อตั้ง ชุมชนนี้ก็เสียบหางลงไปอย่างเห็นได้ชัด การบุกเบิกที่ดินก็หยุดชะงักตามไปด้วย ความลึกคักกลับไปอยู่ที่หาดใหญ่ซึ่งขยายตัวเป็นชุมชนการค้าขนาดใหญ่แทน กลอนบรรยายภาพนี้ไว้ว่า

บ้านดินลานลานอะไรไล่ดินไป	ไล่มูลโคลนข้าวเราเคยเห็น
รถมาสู่อยู่ตะเภาเข้ายามเย็น	น่าจะเป็นสถานีที่ศรีครึ้น
แต่โหรงเหรงนักเลงเก้งจองป่า	ไยจึงรามือมิเห็นเรือนเด่นคั่น
รถเราผาดหาดใหญ่ใกล้กลางคืน	เข้าเทียบพื้นชานหน้าสถานี
แลผู้คนกล่นกลาดเกินคาดหมาย	ทั้งหลายหลากหลายชาติภาษารูมมานี้
เป็นสถานีใหญ่ในแถบนี้	ไม่เห็นมีที่อื่นน่าตื่นดู ⁷⁶

ภาพการชะงักของกลุ่มผู้บุกเบิกในชุมชนอุตะเภานั้นบอกแก่เราอย่างไม่อ้อมค้อมว่า การขยายตัวของชุมชนในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2470 เป็นการขยายตัวของชุมชนเพื่อต้อนรับความลึกคักของการค้าขายมากกว่าที่จะเป็นการขยายตัวของชุมชนเพื่อการผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนา ความเป็นไปได้นี้ปรากฏอยู่ในนิราศนายชิตเช่นกัน

ในนิราศนายชิต เส้นทางของกวีเริ่มจากเขาพนมวังกัจนถึงเขตหลักเมืองตรัง-พัทลุง แล้วเข้าไปตลาดห้วยยอดในตอนสุดท้าย ภาพที่นายชิตบรรยายเส้นทางตั้งแต่เขาพนมวังกัถึจนถึงนางอันเป็นชายขอบของจังหวัดพัทลุงนั้นแสดงถึงความลึกคักของชุมชนริมถนนมากขึ้น ชุมชนเหล่านี้มีพัฒนาการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2420 ดังกล่าวแล้ว เมื่อการคมนาคมสะดวกสบายขึ้น การค้าขายแลกเปลี่ยนก็เริ่มเข้าไปโดยพ่อค้าคนกลางชาวจีนและชาวแขก นายชิตเดินตัดทุ่งนาที่บ้านพนมวังกัและบ้านหว่างคลองโดยไม่แสดงความรู้สึกใดๆ นอกจากเห็นนาเป็นทุ่งกว้างที่สามารถเดินลัดร่นระยะเวลาเท่านั้น แต่เมื่อถึงตลาดนัด เช่น ตลาดนัดนาท่อม ตลาดนัดตันไทร หรือตลาดนาง ความประทับใจของเขาก็เกิดขึ้นทันที แรงปรารถนาในการซื้อสินค้าดูเหมือนจะเกิดขึ้นกับนายชิตอย่างเต็มเปี่ยม แต่นายชิตต้องอดใจไว้ ไม่ใช่เพราะเขาไม่มีอำนาจซื้อ หากเป็นเพราะความ

⁷⁶ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 54-55.

จำเป็นของการเดินทางที่เขาจะต้องไปถึงที่หมายเร็วๆ ด้วยรถยนต์โดยสาร กลอนนิราศ
ตอนนั้นกล่าวว่า

หลาดันไทรเคยไปมาหยุดพัก	แวะสำนักซื้อของต้องประสงค์
ทั้งจีนไทยนั่งอยู่เป็นวง	บังคมลงไหววอนขอกรลา
โอ้อณาชลเนตรกระจายพลัด	หลาดที่นัดดันไทรไปก่อนหนา
นับวันนานนายชิตทอได้มา	ลาเสื้อผ้าสิ่งของที่ต้องใจ
อีกเจ้าร้านฉวนเฮยลาเลยลับ	ฉินไม่กลับอย่าพ่อขายชายคนไหน
เก็บใส่หีบจับพับให้เรียบร้อย	กุศลใส่ไม่ตายคงได้มา
การลาหลาดสิ่งของต้องจดไว้	รถหยับหยายไรไรไวนักหนา
พันหลาดนัดหัดถนัดประณมบังคมลา	รถรีบพาเดียวหนึ่งถึงนาง ⁷⁷

หลา = ศาลา โดยมากแล้วจะเป็นตลาดนัดด้วย หลาด = ตลาด

ทอได้มา = จะได้มา ในที่นี้หมายความว่าอีกนานกว่าก็จะได้มา

ฉาน = ฉิน หยับหยาย = ขยับขยาย ในที่นี้คือรถเริ่มแล่นออก

เป็นที่น่าสังเกตว่าถ้าหากนายชิตไม่มีอำนาจซื้อ เขาย่อมแสดงท่าทีต่อสินค้าใน
ตลาดอีกท่าทีหนึ่ง ซึ่งอาจจะเป็นท่าทีแบบที่นายปาน ชีช้าง แสดงออกเมื่อกล่าวถึง
โรงแรมในชุมชนกุหาสวรรค์ กล่าวคือเป็นท่าทีของคนที่ไม่คาดหวังว่าวันหนึ่งจะซื้อ
สินค้าและบริการเหล่านั้นได้ และเมื่อพิจารณาลงไปในรายละเอียด อำนาจซื้อของนาย
ชิตนั้นแท้จริงแล้วไม่ใช่มาจากการผลิตข้าว แม้ว่านายชิตจะมีที่ดินทำนาและเข้าใจว่า
ตนเองเป็นชาวนาอยู่ด้วย แต่อำนาจซื้อนั้นอาจมาจากการทำเพาะปลูกพืชอื่นมากกว่าข้าว

นิราศเกาะใหญ่ ผลงานของสินวล มากนวล เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงการ
ขยายตัวของชุมชนเพื่อการค้ามากกว่าการขยายตัวเพื่อการทำนาใน พ.ศ. 2479 เมื่อ
นายสินวลเดินทางผ่านบ้านโลกขนุน (ส่วนหนึ่งของบ้านควนขนุนในปัจจุบัน) เขาเห็น
สภาพตลาดนัดร้าง ทั้งๆ ที่ที่นี่เคยคับคั่งไปด้วยผู้คนทั้งไทย จีน และเทศ

⁷⁷นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 5.

โคกขุ่นขุ่นมีที่นี้หรือ	มีแต่ชื่อขุ่นมีอยู่ที่ไหน
รอยโรงงานเรียงรายไว้แต่ไร	แต่แจ็กไทยเห็นมีไม่กี่คน
แต่ก่อนนี่เคยเป็นที่ตลาดนัด	แรกไม่จัดสรรสร้างทางถนน
ตลาดลุ่มลุ่มลงไม่คงทน	คงมีคนอยู่ที่นี้เท่านี้เอง
ชนชราคราครั้งตั้งตลาด	มีแต่ชาติจีนแก่ตาแปะเถง
อยู่ปกครองครอบครัวยุคไม่กลัวเกรง	เป็นนักเลงการค้าหากำไร ⁷⁸

ทั้งๆ ที่บริเวณควนขุ่นนั้นเป็นทุ่งราบที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าวมาก⁷⁹ ความเห็นของนักเขียนคนหนึ่งระบุว่าควนขุ่นในปี พ.ศ. 2479 ยังมี “เนื้อที่รกร้างว่างเปล่าจะทำ

⁷⁸ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 10-11.

⁷⁹ เมื่อกล่าวถึงชาวนาถุ่มทะเลสาบ นอกจากวิธีการผลิตจะเป็นข้อจำกัดของการบุกเบิกใหม่แล้ว กฎหมายและการรุกคืบเข้ามาของ ‘นาจีน’ ก็อาจเป็นข้อจำกัดที่ควรพิจารณาเช่นกัน กล่าวคือรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติว่าด้วยการหวงห้ามที่ดินรกร้างว่างเปล่าอันเป็นสาธารณสมบัติของแผ่นดิน พ.ศ. 2478 เพื่อกันที่ดินของรัฐบางแห่งไว้เพื่อใช้เป็นสาธารณประโยชน์ หรือใช้ในราชการ โดยเฉพาะ กฎหมายอีกฉบับหนึ่งคือพระราชบัญญัติรักษาป่า ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2479 กฎหมายฉบับนี้ออกมาแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติรักษาป่า พ.ศ. 2456 และกฎข้อบังคับวางระเบียบวิธีการจัดการรักษาป่า พ.ศ. 2456 ซึ่งมีการห้ามตัดฟันไม้บางประเภท และกำหนดให้การตัดฟันต้องมีใบอนุญาตจากทางราชการ และต้องเสียภาษี กฎหมายดังกล่าวนี้ส่งผลกระทบต่อป่าสมบูรณ์เหล่านั้นด้วยอย่างแน่นอน เพราะในบริเวณถุ่มทะเลสาบสงขลามีป่าหวงห้าม เช่น ป่าควนช้าง ในตำบลนาโหนด อำเภอควนขนุน (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอเมืองพัทลุง) ไม้หลายชนิดเป็นไม้หวงห้าม การตัดต้องขออนุญาตราชการ และจ่ายค่าภาษี เช่น ไม้หลุมพ้อ ไม้เตียม ไม้พยอ ไม้ยาง ดันรักป่า ไม้กอ เป็นต้น กฎหมายนี้ทำให้ชาวนาขุ่นยากในการติดต่อราชการ และต้องจ่ายเงินมากขึ้นเมื่อจะบุกเบิกพื้นที่ ส่วน ‘นาจีน’ เป็นการจับจองเพื่อการผลิตข้าวขนาดใหญ่ตั้งแต่ 700-4,000 ไร่โดยชาวจีนและผู้นำทางวัฒนธรรม เริ่มมีเมื่อ พ.ศ. 2469 ต่อมานาจีนผืนใหญ่เกิดขึ้นในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาหลายแห่ง เช่น ในพื้นที่อำเภอควนเนียงปัจจุบันที่เรียกกันว่าโคกนาจีน อำเภอบางแก้วที่เรียกว่าทุ่งครองชีพ และที่นาของบริษัท ปากพนการเกษตร จำกัด ของนายปักจิ้น แซ่ฉิน ที่กว้างขวางกินอาณาบริเวณถึง 2 อำเภอ คือตำบลนาปะขอ ตำบลท่ามะเดื่อ อำเภอบางแก้ว และบางส่วนของอำเภอปากพนัน เนื้อที่รวมกันประมาณ 10,000 ไร่ อำเภอเขาชัยสนที่เรียกว่าทุ่งหลวง

นาได้อีกมาก...ถ้ามีคนหนาแน่นขึ้นก็คงจะขยับขยายออกไปได้อีก”⁸⁰ ชาวนาในเขตนี้ก็มีอิสระจากเจ้าของที่ดินรายใหญ่ คือ “ไม่ได้เช่าที่นาทำอย่างอื่น”⁸¹ แต่เศรษฐกิจข้าวก็หาได้สำคัญเท่ากับเศรษฐกิจการค้าสินค้าอื่นๆ โดยเฉพาะของป่า พืชไร่ และพืชสวน แต่อย่างใด ชาวนาที่เคยไปตลาดนัดโคกขุ่นจึงนำสินค้าจากชุมชน เช่น ลางสาด ได้ หมดาก พลุ กล้วย เดินผ่านตลาดนัดชุมชนชาวนาตลาดเล็กๆ แห่งนี้ไปที่ตลาดปากคลองแทน⁸² เพราะปากคลองเป็นตลาดที่ถึกถักอยู่แล้วดั้งเดิมด้วยการคมนาคมทางน้ำที่สะดวก และมาถึกถักยิ่งขึ้นเมื่อทางรถไฟผ่านเมื่อปี พ.ศ.2459 นิราศเกาะใหญ่แสดงภาพปากคลอง

^{79(ต่อ)} หลุด และทุ่งนาจีน ของนายชิงวัน แซ่นะ อำเภอเมืองที่เรียกว่าทุ่งศรีขนา นาทิดไทย และทุ่งท่าม่วง เนื้อที่ประมาณ 1,000 ไร่ อำเภอควนขนุนที่เรียกว่าทุ่งปากประ ส่วนที่อำเภอระโนดในท้องที่ตำบลคลองแดนมีนาของนายล้น สุวรรณมุสิก ที่ได้นำเครื่องจักรมาช่วยไถนาทำให้มีพื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มมากขึ้นและเต็มพื้นที่ อำเภอหัวไทรมีนาของสกุลเหมทานนท์ ที่นาเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อผลิตข้าวป้อนตลาดอย่างชัดเจน โดยเฉพาะบริษัท ปากพน จำกัด มีการผลิตแบบครบวงจร ใช้เครื่องจักรในการปรับพื้นที่จ้างแรงงานคนจำนวนมากในขั้นตอนการหว่านและการเก็บเกี่ยว มีโรงสีเพื่อแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสารทั้งของตนเองและที่รับซื้อจากชาวนาเพื่อส่งขายในจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้าน กระนั้นก็ตาม จะว่านาจีนเหล่านี้ปรับเปลี่ยนจากป่าที่ไม่มีผู้จับจองทั้งหมดก็ไม่หาไม่ หากยังเป็นการซื้อสะสมที่ดิน หรือว่านซื้อจากชาวนารายย่อยอีกด้วย เช่นชาวจีนในชุมชนเกาะใหญ่ (ในนิราศเกาะใหญ่) แม้ว่าชาวจีนกลุ่มนี้จะไม่ได้ปรับที่ดินเพื่อการทำนาไปเสียทั้งหมด แต่การรุกคืบเข้ามาสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่แสดงให้เห็นถึงพลังอำนาจของการสะสมทุนเพื่อการขยายพื้นที่เพาะปลูก กรณีของนายล้น สุวรรณมุสิก เจ้าของผืนนาขนาดใหญ่ที่ทุ่งระโนดก็ทำนองเดียวกันที่สะสมทุนและที่ดินจากการทำการค้าขาย ชาวจีนที่สะสมที่ดินเหล่านี้เองที่มีความสามารถในการปรับตัวทางวัฒนธรรมได้สูง จนสามารถทำนาผืนใหญ่ๆ ต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง แตกต่างกับนาจีนที่ทำเป็นอุตสาหกรรมอย่างแนวทางของบริษัท ปากพน จำกัด ที่เกิดความขัดแย้งเรื่องน้ำกับชาวนารายย่อยอยู่เสมอ จนต้องเลิกกิจการไปเมื่อปลายทศวรรษ 2480

⁸⁰ไทย อัมรินทร์, “ภูมิศาสตร์อำเภอควนขนุน,” ใน หนังสือที่ระลึกงานปีไหมจังหวัดพัทลุง (พัทลุง: ม.ป.ท., 2479; จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีไหมจังหวัดพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479), หน้า 179.

⁸¹เรื่องเดียวกัน.

⁸²สุข แสงทอง, สัมภาษณ์, 14 เมษายน 2545.

อย่างคึกคักและหรูหรา เต็มไปด้วยผู้คน การค้า และร้านรวง กวีบรรยายชุมชนปากคลองราวกับเด็กชนบทไร้โอกาสในยุคนี้ได้ไปเห็นกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก ดังกลอนว่า

ถึงปากคลองท้องที่มีตลาด	มิได้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
ซื้ออะไรก็ได้ตามความจำนง	เขาบรรจงจัดไว้น่าใคร่ยล
เรือนโรงร้านรายเรียงคูเรียบร้อย	ช่างชดช้อยเนบแนวแถวถนน
ทั้งหญิงชายขายของคล่องทุกคน	แขกไทยปนจีนจื้อเหลือประมาณ ⁸³

นิราศเกาะใหญ่ตอนนี้สะท้อนให้เราเห็นถึงความตื่นตาตื่นใจของกวีเมื่อมาเห็นสภาพของชุมชนเพื่อการค้าอย่างชุมชนปากคลอง ความตื่นตาตื่นใจเช่นนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าหากในจิตสำนึกของกวีไม่ได้ให้ค่าแก่การค้า และตระหนักถึงความเหนือกว่าของชุมชนที่เปลี่ยนไปเป็นชุมชนการค้าอย่างเช่นชุมชนปากคลองกับชุมชนที่เป็นภูมิสำเนาของกวี

เราจะเห็นได้ว่าลักษณะของชุมชนทางด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะชุมชนริมถนนและริมทางรถไฟดูจะเป็นชุมชนการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้าอื่นๆ ที่ไม่ใช่ข้าวเป็นสำคัญ สินค้าเหล่านี้มีทั้งของป่า พืชไร่ และพืชสวน⁸⁴ การเติบโตของชุมชนการค้าเหล่านี้ส่งผลต่อการผลิตของชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินไปทางด้านภูเขาบรทัดทางทิศตะวันตกอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ สภาพพื้นที่ทางด้านนี้ซึ่งมีทั้งเป็นที่ราบเหมาะแก่การทำนา และที่เขาควนซึ่งเหมาะแก่การทำไร่ทำสวน ทำให้ชาวนามีทางเลือกในการทำการอาชีพที่มั่นคงมากกว่าชาวนาทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2480-2490 ชาวนาแถบที่ราบเชิงเขาบรทัดไม่ว่าจะในอำเภอเมืองหรืออำเภอควนขนุน จึงเริ่มที่จะกระจายกำลังขึ้นไปสูงขึ้นเพื่อแสวงหาที่ดินเพื่อเพาะปลูกพืชไร่ และพืชสวน (ตลอดจนพืชเศรษฐกิจอย่างยางพารา) ขณะที่นาบนที่

⁸³ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 12.

⁸⁴ สมนึก อมรเดโช, “คนสมัยเตาพรก,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานพัทธวงสามัคคี 2526 วันที่ 25 มกราคม 2526 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทลุง, 2526), หน้า 28.

ราบก็ยังทำอยู่เช่นเดิม เพียงแต่ทำได้เพียงพอกินเท่านั้น⁸⁵ ผลผลิตจากไร่สวนเหล่านี้
นี่เองที่จะถูกนำมาขายเป็นสินค้านำเงินตรามาใช้จ่าย

ในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2500 ความเสื่อมถอยของเศรษฐกิจข้าวชัดเจนยิ่งขึ้น
วรรณกรรมนิราศสะท้อนว่าชาวนาส่วนหนึ่งถึงกับต้องขายที่นาเพื่อนำเงินไปซื้อที่ดิน
สวน เพราะมีความตระหนักรู้มากขึ้นว่าอาชีพชาวสวนในห้วงเวลานั้นสามารถสร้างฐานะ
ทางเศรษฐกิจได้ดีกว่าและมีความมั่นคงมากกว่าการทำนา ดังเช่นนิราศพรมภายิต-
ระบาย ซึ่งนายพรมกับระบายเขียนขึ้นเพื่อเล่าเรื่องของตนเองและครอบครัวหลังจาก
ตัดสินใจขายบ้านขายนาเพื่อเอาเงินไปซื้อสวน การตัดสินใจครั้งนี้เกิดขึ้นในวัยที่กวี
ยอมรับว่าตนเองแก่ชราแล้ว แม้ว่าลึกๆ จะรู้สึกสับสนอยู่ แต่ความมั่นคงของอาชีพ
ชาวสวนในห้วงเวลานั้นทำให้กวีคิดที่จะเสี่ยง กลอนกล่าวว่า

ปรึกษาด้วยเนียมน้องละอองศรี	ปลายปีนี้ต้องพรากจากเขตจันทร์
ตั้งหน้าทำสวนเรือปลูกเผือกมัน	หมุ่นให้ทันสมัยใจอย่าเพลน
.....	
คิดทำสวนเมื่อกายใกล้ชรา	นึกขึ้นมาอายสัตว์น่าบัดสี
ถึงอย่างไรทำลองสองสามปี	ได้ผลดีหรือชั่วอย่ากลัวตาย ⁸⁶

4. ชุมชนชาวนาทางด้านทิศเหนือทะเลสาบสงขลา

ชุมชนด้านนี้ถ้านับจากทิศเหนือลงมาจะมีอาณาบริเวณตั้งแต่ตำบลทรายขาว ถึง
ตำบลแหลม ตำบลควนชลิท ในเขตอำเภอหัวไทร จนถึงตำบลเครีง ตำบลท่าเสม็ด
ตำบลนางหลง ตำบลบ้านตุล ตำบลขอนหาด ในเขตอำเภอชะอวด รวมไปถึงทางด้าน
ทิศเหนือของอำเภอรโนด ตั้งแต่บ้านท่าบอนขึ้นไป และส่วนหนึ่งของอำเภอควนขนุน

⁸⁵ สมนึก อมรเดโช, เรื่องเดียวกัน; และ บรรเลง ชูคำ, “เกร็ดชีวิตบางส่วนของนายกล่อม ชู
คำ,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพนายกล่อม ชูคำ ณ ฌาปนสถานวัดพิบูลทอง 27
สิงหาคม 2537 (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537), หน้า 30.

⁸⁶ พรม และระบาย, นิราศพรมภายิตระบาย (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 1, 6.

ในพื้นที่ลักษณะนี้จะมีสัตว์ป่าจำพวกช้าง กวาง เสือ หมูป่า กระเจิง ไก่ป่า อยู่มาก⁸⁷ หญ้า เช่น กก ปรีอ ราโพ กัลปหะ หญ้าเหล่านี้สูงระดับท่วมหัวช้างเลยทีเดียว ส่วนป่าพรุนั้นก็จะเป็นป่าไผ่น้ำ เช่น ไผ่ทั้งทวด ไผ่เสม็ด⁸⁸ ไผ่จิก ไผ่เมา และไผ่เถียะ⁸⁹ โดยเฉพาะไผ่เสม็ดนั้นจะขึ้นปกคลุมทั่วไปจนถึงบริเวณเทือกเขา (เขาพระบาทในเขตอำเภอเชียรใหญ่)

เว้นแต่พื้นที่ที่เป็นที่ดอนเช่นควนชะลิก ควนเคร็ง ท่าเสม็ด (ตะวันตก) แล้ว ในช่วง พ.ศ. 2420-2430 พื้นที่นี้ยังไม่ขยายตัวเป็นชุมชนแต่อย่างใดเพราะสภาพพื้นที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าว ทั้งยังมีปัญหาน้ำจืดอย่างมากอีกด้วย ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศออกข้าวอดน้ำของนายแดง นักปราชญ์ และนิราศข้าวแห้งนาล่มของนายทอง หนองถั่ว ชาวนาที่เข้ามาอยู่ในชุมชนแถบนี้ส่วนมากจะเป็นกลุ่มชาวนาที่ล้นออกมาจากชุมชนทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลาซึ่งประสบปัญหาขาดแคลนที่ดินและปัญหาน้ำจืด พวกเขาเป็นชาวนาทั้งจากด้านตะวันตกและตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ชาวนาในเขตอำเภอหัวไทรเล่าว่าพวกเขามีบรรพบุรุษมาจากพัทลุงบ้าง จากสงขลาบ้าง⁹⁰ ชาวนาในตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด ซึ่งเป็นกลุ่มผู้บุกเบิก 10 คนแรกในพื้นที่หมู่ที่ 3 บ้านวังกลมก็เป็นกลุ่มชาวนาที่อพยพมาจากอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง⁹¹ เช่นเดียวกับชุมชนบ้านขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราชที่เป็นที่รวมของชาวนาพลัดถิ่นจากอำเภอรโนด จังหวัดสงขลา และอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง แทบทั้งหมู่บ้าน⁹² ในวรรณกรรมมุขปาฐะของชาวบ้านในชุมชนเคร็งหลายบ้านเล่าต่อๆ กันมาถึงผีบรรพบุรุษที่เป็นย่าและทวดซึ่งเคยเป็นเจ้าของที่ดินที่ป่าผืนใหญ่ๆ ในชุมชนแถบนี้ว่าย่าและทวดเหล่านั้นปรากฏให้เห็นในลักษณะของการแต่งกาย ‘นุ่งผ้ายาว’ แบบชาว

⁸⁷ เทพ เดชสุวรรณ, ของดีหัวไทร (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท, 2540), หน้า 2.

⁸⁸ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 20.

⁸⁹ เชื้อน ศิวโรจน์, “ตำนานตะเคียนะตำนานช้างทุ่ง,” ใน หนังสือที่ระลึกกระโนดสังสรรค์ครั้งที่ 30 , 5 กุมภาพันธ์ 2543 ณ หอประชุมคุรุสภา กระทรวงศึกษาธิการ (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวระโนด, 2543), หน้า 79.

⁹⁰ เทพ เดชสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 8.

⁹¹ ถัน ถมแก้ว, สัมภาษณ์, 10 สิงหาคม 2545.

⁹² ผัด แก้วทนต์, สัมภาษณ์, 11 พฤศจิกายน 2544.

พัทลุง⁹³ วรรณกรรมเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มผู้บุกเบิกในชุมชนทุ่งพรุได้เป็นอย่างดีว่าอาจจะเป็นกลุ่มคนจากฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา

สภาพดินซึ่งไม่เอื้ออำนวยให้แก่การปลูกข้าวของชาวนาในชุมชนทุ่งพรุและป่าพรุอาจเห็นได้จากนิราศรับพัชนี เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณนั่งรถไฟผ่านสถานีแหลมโตนดซึ่งเป็นพื้นที่ติดกับชุมชนบ้านขนหาดซึ่งเป็นชุมชนทุ่งพรุอย่างชัดเจน แม้ว่าจะเห็นร่องรอยของการทำนา แต่ที่นาเหล่านั้นก็กรกรเรือไปด้วยป่าจูดหนู⁹⁴ จนกระทั่งถึงสถานีท่าเสม็ด หรือสถานีชะอวดในปัจจุบัน ท่านก็บรรยายให้เห็นว่า สภาพพื้นดินเป็นดินปนทราย พืชที่สามารถเติบโตได้ในที่ดินสภาพนี้ก็คงเป็นแต่ไม้ทิ้งทวดและไม้สนเท่านั้น สภาพสองข้างทางที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณเห็นยังเป็นป่าละเมาะที่ไม่ถูกปรับปรุงเป็นที่นาแต่อย่างใด นิราศตอนนั้นกล่าวไว้ว่า

หยุดอยู่นานจัดการเอาพินน้ำ	ได้ครบตามที่ของต้องประสงค์
แล้วเลื่อนรถเลี้ยวทางวางเข้าดง	เป็นป่าพงห่างห่างหนทางจร
ดินทรายกล้ายศาลาไม้ร่อย	คันสนสร้อยบริมทางสร้างสลอน
ก่อกะพุกทิ้งทวดชวดแซะช้อน	ทรายขาวอ่อนดูเพลिनเจริญตา ⁹⁵

ทำนองเดียวกัน ในนิราศสงขลาของ จ. ศรีอักษรกุล ก็สะท้อนความเป็นจริงของชุมชนบริเวณนี้ออกมา กล่าวคือ เมื่อ จ. ศรีอักษรกุล เดินทางโดยรถไฟจากนครศรีธรรมราชเพื่อไปอบรมวิชาหัตถศึกษาในปี พ.ศ. 2504 ช่วงที่กวีผ่านไปถึงบ้านตุลาก็เห็นว่าสภาพที่ดินของที่นี่เหมาะที่จะปลูกสัมมากกว่าพืชชนิดอื่นๆ ดังกล่าวว่า

⁹³ กลิ่น ทองกลับ, หนังสือประวัติเครื่องหรือเคร่ง (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2537; พิมพ์เพื่ออุทิศเป็นวิทยาทาน แจกเป็นที่ระลึกในงานทอดกฐินสามัคคี ณ วัดควนเคร่ง วันที่ 27 ตุลาคม 253), หน้า 39, 48.

⁹⁴ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 14.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

ถึงบ้านตุลมูลดินในถิ่นนี้	แม้ธางที่ปลูกส้มคงสมหมาย
จะชื้อต่อเป็นมิเว้นวาย	นี่จะใคร่สร้างสวนกิดพรวนดิน
ให้เนื้ออุ่นบุญหนาได้พาขาย	แสนสบายด้วยคำผลาสิน
ขจัดจนจางหายไร้ราคิน	เกียรติระบิลบอกระบือกันอ้ออิง ^{๙๖}

นิราศทั้งสองตอนชี้ให้เห็นได้ถึงข้อจำกัดอันเป็นพื้นฐานการทำงานของคนใน พื้นที่แถบทุ่งพรุ แม้ล่วงเข้า พ.ศ. 2480 แล้วบางพื้นที่ก็ยังทำนากันอย่างจริงจังไม่ได้ นอกจากจะทำนา “น้ำ” เท่านั้น^{๙๗} ในช่วง พ.ศ. 2485-2495 ชาวบ้านตุลยังไม่สามารถ เพาะปลูกข้าวได้อย่างเต็มที่ ขณะที่ชาวนาชะอวดและควนขนุนบางส่วนต้องเอาเกลือ กระจุก ของป่า และเปลือกไม้เสียดไปขายที่ปากพนังเพื่อซื้อข้าวกลับมา^{๙๘} อาจเป็น เพราะเหตุนี้วรรณกรรมนิราศซึ่งเขียนขึ้นในทศวรรษนี้อย่างน้อย 2 เรื่อง คือนิราศไป จังหวัดตรัง ของนายคลิ่ง สุขะปฤณณะพันธ์ และนิราศสุโขทัยคำกลอน ของพระภัทร ธรรมธาดาจึงไม่สนใจที่จะบรรยายภาพของชุมชนตั้งแต่บ้านนางหลงขึ้นเหนือไปจนถึง บ้านตุล นอกจากหันไปรำพึงรำพันถึงหญิงคนรัก และแสดงข้อคิดเห็นเรื่องชื่อของ ชุมชนไปตามขนบนิยมของวรรณกรรมนิราศ ทั้งๆ ที่นิราศสองเรื่องนี้สนใจบรรยาย ภาพและแสดงความรู้เกี่ยวกับชุมชนสองข้างทางมาโดยตลอด โดยเฉพาะพระภัทรธรรม ธาดาผู้แต่งนิราศสุโขทัยคำกลอน ก่อนหน้านั้นท่านสนใจสองข้างทางถึงขนาดที่เมื่อ สงสัยภาพที่เห็นภาพใดๆ หากไม่มีความรู้ ท่านก็จะถามหาความกระจ่างจากคนข้างๆ

^{๙๖}จ. ศรีอักษรกุล, นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี 2504 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2504), หน้า 8-9.

^{๙๗}เคื้อน แก้วตุต, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

น้ำ คือ กรรมวิธีการปลูกข้าวบนที่สูง หรือที่ที่ขาดน้ำ ดินแข็ง โดยใช้ไม้แหลมปักลง พื้นดินเป็นหลุม หยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวลงไป แล้วกลบ

^{๙๘}พอดา แก่นแก้ว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ. 2439-2525,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 53.

แต่พอเลยมาจากสถานีแหลมโตนดท่านก็ออกตัวว่า “เราไม่คิดจดจำเพราะคำมืด”⁹⁹ มาถึงสถานีนางหลงท่านบอกเพียงว่าเป็น “สถานีเล็กจ้งหลังน้อยน้อย”¹⁰⁰ แล้วหันไปตั้งข้อสงสัยถึงชื่อชุมชน พอหันไปถึงท่าเสม็ดท่านไม่ได้ให้รายละเอียดหรือข้อมูลความรู้ใดๆ อีก ทั้งๆ ที่ท่านสัมพันธ์กับชุมชนแห่งนี้อย่างใกล้ชิด เพราะหลานสาวมีบ้านอยู่ที่นั่น และในการเดินทางครั้งนั้นเธอก็ลงรถไฟที่ท่าเสม็ด นอกจากกล่าวถึงภาพลักษณ์ที่น่ากลัวของท่านเสม็ดว่า

จนเที่ยงคืนคนพักผ่อนนอนกันหมด เราไม่ปด ท่าเสม็ดน่าเช็ดขาม
คำมืดแล้วไม่สนุกทุกโมงยาม น้ำครั้นคร้ามพวกนักจี้จะตีชิง¹⁰¹

นัยสำคัญซึ่งสะท้อนออกมาจากท่าทีของกวีดังกล่าวนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความ เป็นชุมชนใหม่ ที่กวีรู้จักแค่ป้ายชื่อสถานีเท่านั้น ความล้าหลังทางเศรษฐกิจของชุมชน ในทุ่งพรเหล่านี บังเกิดมาจากที่ดินที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ ไม่สามารถทำการเพาะปลูก ได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย สภาพเช่นนี้ย่อมจะทำให้เกิดโจรผู้ร้ายขึ้นอย่างไม่อาจปฏิเสธ ได้ การที่ท่านเสม็ดมีภาพลักษณ์เป็นชุมชน “นักจี้ตีชิง” คงเป็นผลสะท้อนกลับของความ ยากลำบากของชาวนาในพื้นที่ทุ่งพรนี้เอง

อย่างไรก็ดีการที่กวี ทั้งนายคลัง สุขชะปุมณะพันธ์ ผู้แต่งนิราศไปจังหวัดตรัง พระภัทรธรรมธาดา ผู้แต่งนิราศสุโขงป่าดีคำกลอน ตลอดจน จ.ศรีอักษรกุล ผู้แต่งนิราศ สงขลา (คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี พ.ศ.2504) ไม่ได้กล่าวถึงที่นาริมทางรถไฟใน ชุมชนนางหลง ชุมชนท่าเสม็ด ตลอดจนชุมชนบ้านตุล ไม่ได้หมายความว่าในระหว่าง พ.ศ. 2490 จนถึง พ.ศ. 2504 ชุมชนเหล่านี้จะยังไม่มีการบุกเบิกที่นาแต่อย่างใด เพราะ

⁹⁹พระภัทรธรรมธาดา, สุโขงป่าดีคำกลอน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, 2497; พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธีรานุรักษ์ (สามป่าน) ณ วัดสระแก้ว อำเภอปากพนัง มิถุนายน 2497), หน้า 36.

¹⁰⁰เรื่องเดียวกัน.

¹⁰¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

ดังที่กล่าวแล้วว่าสภาพอันจำกัดของพื้นที่แถบนี้ทำให้ชาวนาต้องแสวงหาที่ซึ่งพอจะทำงานได้เท่านั้น ชาวนาในแถบนี้ยังต้องการที่ดินซึ่งอยู่ใกล้กับแม่น้ำลำคลอง ซึ่งในแถบนี้พื้นที่ที่มีลักษณะเช่นนั้นมักจะอยู่ไกลออกไปจากทางรถไฟ ชาวนาผู้หนึ่งในพื้นที่ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด เล่าว่า ชุมชนแรกๆ ในตำบลบ้านตุลปัจจุบันคือชุมชนบ้านวังกลม (ตั้งอยู่ห่างจากบ้านตุลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ราว 5 กิโลเมตร) ชุมชนแห่งนี้แม้ว่าอยู่ใกล้กับคลองวังกลม แต่ระหว่าง พ.ศ. 2470-2487 พื้นที่ยังมีสภาพเป็นดินพรุ เพิ่งพอทำนาได้ก็เมื่อ พ.ศ. 2488 นี้เอง ก่อนหน้านั้นชาวบ้านตุลไม่เคยได้ทำนากันอย่างจริงจัง นอกจากทำข้าวไร่เพียงเพื่อพอกินคนละเล็กคนละน้อยเท่านั้น¹⁰² ชาวบ้านตุลรุ่นแรกๆ จึงต้องหาทางออกด้วยการออกไปจับจองที่ดินในเขตอำเภอหัวไทรซึ่งแม้ว่าส่วนหนึ่งจะเป็นพรุเหมือนกัน แต่สภาพก็เหมาะแก่การทำนามากกว่าในบ้านตุล อย่างไรก็ตาม ชาวนาที่จะทำเช่นนี้ได้ก็ต้องเป็นผู้กว้างขวางหรือผู้นำทางวัฒนธรรมเท่านั้น อย่างเช่นตาของชาวนาดังกล่าวที่มีนาที่หัวไทรมากถึง 100 ไร่ ตาของนางเป็นผู้นำในการบุกเบิกชุมชนบ้านวังกลมซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของบ้านตุลมาตั้งแต่ต้น¹⁰³

แม้ชาวนาในชุมชนบ้านตุลจะหาทางออกด้วยการไปทำนาในอำเภอหัวไทร แต่ที่ดินในอำเภอหัวไทรก็ไม่เอื้อให้กับการทำนามากนัก ด้วยเป็นที่พรุมาก่อนและเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงอยู่เสมอๆ ชาวนาในชุมชนนี้จึงต้องต่อสู้กับภยันตรายอยู่เป็นระยะๆ ตั้งแต่ น้ำท่วม กระทั่งแห้งแล้งจนข้าวแห้งและอดน้ำ เมื่อนายเพียร นะมาตร ผู้เขียนนิราศเรื่องจินตนาจาริกเดินทางมาถึงหัวไทรจึงรำพึงรำพันถึงความทุกข์ยากของชาวนาเสียอย่างยืดยาว ก่อนที่จะบรรยายถึงสภาพของชุมชนแห่งนี้ว่า

เขาเล่าว่าหน้าน้ำตามแถวนี้
ต้องใช้เรือเป็นยานย่านสินธุ
เป็นเพียงกิ่งอิงทุ้งนี้ยุ่งยาก

น้ำเต็มปรี่ท่วมนาสุคตาหุ
เขาจึงรู้สร้างเรือเพื่อขาดแคลน
ทางไกลมากมาเรือก็เหลือแสน

¹⁰² เกลื่อน แก้วตุต, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.

เมื่อไรได้ใช้มรรคาเข้ามาแทน

ที่ยากแค้นก็จะเบาบรรเทาคลาย¹⁰⁴

นิราศข้าวแห้งนาล่มของนายทอง หนองถั่วย ก็สะท้อนถึงสภาพชุมชนที่ประสบปัญหาความแห้งแล้งอย่างแสนสาหัสของชาวนาในทุ่งปรุอย่างชุมชนหัวไทรเมื่อปี พ.ศ. 2491 โดยที่เมื่อ 20 ปีก่อนหน้านั้นเคยแห้งแล้งจนชุมชนเกือบแตกสลายมาแล้วครั้งหนึ่ง ดังปรากฏในนิราศอดข้าว อดน้ำ ของนายแดง นักปราชญ์ วรรณกรรมนิราศทั้ง 2 เรื่องนี้ สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของพื้นที่ที่ส่งผลถึงชาวนาในชุมชนทุ่งปรุได้เป็นอย่างดี ดังนิราศอดข้าวอดน้ำตอนหนึ่งว่า

ในปีสิงห์เดือนอ้ายฝนไม่ตก
ที่จังหวัดนครรื้อนแรงพา

ฉัน ไม่หอบอกไว้หม้ายสักห้า
ทั้งพลิกเพลงหากินสิ้นหนทาง

.....
อดข้าวปลาอาหารการเค็ดรื้อน
อดกันเหม็ดทุกคนพาจนใจ

.....
ราษฎรเลือกสนทนไม่ไหว
อดกันไปทั่วหน้าพาร้ายแรง

.....
ย่านบ่อโคบ่อดานย่านบ่อแดง

.....
อดกันแรงขึ้นกินสิ้นพร้าวเหมง

.....
พวกคลองแดนแสนยากลำบากครัน
บ้างขุดบ่อเอาไว้ใช้น้ำกร่อย
น้ำออกคื่นละไหไหนจะพอ

.....
ทั้งน้ำนั้นก็ใช้ไม่ใคร่พอ
บ้างเขาพลอยลักดักไม่พักขอ
ทั้งเจ้าบ่อผู้สร้างไม่พักล้างเอง

.....
เจ้าบ่อเล่นทำปัญญามาก

.....
เลี่ยมขวากปิกทรายตามชายฝั่ง

.....
.....

.....
เหลียวซ้ายแลขวาสาแต่พวกเหวน

¹⁰⁴ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 40.

ถ้าไม่ปล้ำไม่ได้กินกงสิ้นเงิน เอาหางเบนมาต่อพอลึงน้ำ

.....
 นำสงสารพวกหนองบอนดอนผาสุก ความสนุกหาไม่ได้สักเท่าปลายผม
 ลงในคลองกล้อกลึกมีก้นน้ำตม เอามาอมสาบวัวชนหัวก้ง¹⁰⁵

ไม่หก = ไม่โกหก หม้ายสักห้า = ไม่มีฝนสักห้า เหม็ด = หมด
 มิก = คีมอย่างกระหาย พร้าวเหมง = มะพร้าวที่ยังไม่มีเนื้อ กะลาอ่อนพอกินได้
 ชนหัวก้ง = ชนหัวตุก สา = คงจะ ไม่สนิทใจ หางเบน = หางปลากระเบน
 พวกเหวน = คนเร่ร่อน ในที่นี้คือคนที่ด้นรนาหิน หรือคนที่ตระเวนขโมยของชาวบ้าน

หรือสภาพแห้งแล้งในชุมชนหัวไทรเมื่อ พ.ศ. 2491 ดังบันทึกไว้ในนิราศข้าวแห้ง
 นาล่มของทอง หนองถั่ว (นวลศรี) ว่า

พอศอกเก้าหนึ่งฝนเค็ดขาด	แห้งกันชาติได้ข้าวเบาเขาเหมือน
เพื่อนก็หม้ายผมก็หมดจดคำเตือน	ไม่จนเพื่อนเตือนใจเพราะไม่ไหวกิน
แสนสงสารชวานานิจจาเอ๋ย	ถูกวิดน้ำป้อเลยเอยออกหมิน
แรกเห็นกล้าเราดำปุมันกิน	เบิกน้ำสิ้นฝนแล้งแห้งกันลุย
ที่ได้บ้างขึ้นออกก็พรอกพรอก	ออกเป็นดอกผักตบรวงขาวหุลย
พวกพี่น้องชวานาอย่าได้ลุย	คิดให้ลุยขึ้นมาทำไมงาม ¹⁰⁶

เค็ด = สะเค็ด หม้าย = ไม่ จน = ปรจจน ไม่ไหวกิน = ไม่มีอะไรกิน
 เอยออกหมิน = เรอออกกลืนเหม็น (เปรี้ยว) ลุย = มาก ขาวหุลย = ขาวโพลน

¹⁰⁵ แดง นักปราชญ์, นิราศอดข้าวอดน้ำ, 2544. เทปบันทึกเสียง; และ พิณ สงเสน, สัมภาษณ์,
 12 ตุลาคม 2544.

¹⁰⁶ ทอง หนองถั่ว (นวลศรี), นิราศข้าวแห้งนาล่ม, 2544. เทปบันทึกเสียง; และ ผ่อง นวล
 ศรี, สัมภาษณ์, 15 ตุลาคม 2544; เชื้อน สามารถคิด, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

หลัง พ.ศ. 2500 พื้นที่ว่างเปล่าแทบจะไม่มีเหลือรองรับการขยายตัวของชุมชน
ชานนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้อีกแล้ว ในนิราศบางเรื่องซึ่งเขียนขึ้นใน
ทศวรรษนี้จึงเริ่มที่จะพูดถึงความทุกข์ยากของชานนาอย่างจริงจัง บางเรื่องสะท้อนถึง
ความขาดแคลนพื้นที่ทำนาและเพาะปลูกโดยตรงไปตรงมา กระทั่งชานนาต้องบุกกรุกขึ้น
ไปบุกเบิกป่าสงวนแห่งชาติทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบผันตัวเองไปเป็นชาวสวน
ในที่สุด ดังเช่น ในนิราศวัดถ้ำ ที่นายเจ้า ชูคำ เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2508 เพื่อบอกเล่าถึงการ
เดินทางไปร่วมงานกุศลที่วัดถ้ำ บ้านเขาปู่ ตอนหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการดิ้นรนเพื่อ
ที่ดินทำกินของผู้คนรุ่นใหม่ ๆ โดยไม่เกรงกลัวกฎหมาย นิราศตอนนี้นั้นกล่าวว่า

ถึงขอนแก่นทางเขม้นไม่เห็นขอนแก่น	เขาดัดรอนเมื่อไรน้ำใจหาย
แต่ก่อนเคยเป็นป่าน่าเสียดาย	มาทำลายปลูกสร้างยางพารา
ทรัพยากรของชาติมาขาดสูญ	เห็นเค้ามูลจะลำบากยากหนักหนา
อนาคตหมดไม้ให้โรยรา	ปลูกเคหาอาศัยอะไรแทน
ถึงฤดูหน้าแล้งน้ำแห้งหมด	คงจะอดจะอยากลำบากแสน
นานต่อไปเบื้องหน้าจะแร้นแค้น	รัฐหวงแหนห้ามไว้ก็ไม่ฟัง ¹⁰⁷

ในนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. ของนายห้วน จันรอดภัย ซึ่งจัดพิมพ์เมื่อปี
พ.ศ. 2516 ก็กล่าวถึงการบุกกรุกไว้เช่นกัน ว่า

ไ้ม่ยุ่งยางทางมาป่าสงวน	ที่ริมควนแบกบากมากสลอน
รัฐสงวนพันธุ์ไม้ไว้แน่นอน	เมื่อถูกบ่อนทำลายไม้ขาดพันธุ์
ต่อไปหน้าท่าธารละหานหิน	จะหมดสิ้นเพราะไม่ได้จัดสรร
ป่าสงวนเป็นบ้านรำคาญครัน	ไม่กัวันป่าไม้กลายเป็นนา ¹⁰⁸

¹⁰⁷ เจ้า ชูคำ, “นิราศวัดถ้ำ,” ใน นิราศ 25 เรื่องและวรรณคดีวิจักขณ์: รวมนิราศชนะการ
ประกวดและสำนวนได้รับความชมเชยในการประกวดของสโมสรสุนทรภู่ 2508 (พระนคร: สโมสร
สุนทรภู่, 2509), หน้า 345.

เราจะเห็นได้ว่าภาวะการขาดแคลนที่ดินเพื่อการทำนาทำให้คนรุ่นใหม่ ๆ ในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ไม่ถูกผลักดันออกจากชุมชนไปสู่การศึกษา การเป็นแรงงานรับจ้าง ตลอดจนประกอบอาชีพอื่นๆ ทำให้ที่ดินทุ่งพรกลายเป็นที่รองรับ การเติบโตในเชิงปริมาณของชาวนารุ่นใหม่ ๆ และเกิดการขยายตัวของชุมชนชาวนา ชุมชนใหม่ ๆ อย่างชัดเจนขึ้นในบริเวณทิศเหนือของทะเลสาบสงขลาตั้งแต่ปลาย ทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม ความเป็นดินเลวของดินในทุ่งพรทำให้การปลูก ข้าวของชาวนาได้ผลไม่เต็มที่ ชุมชนทุ่งพรจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างไม่นั่นคงนัก ทั้งนี้ปรากฏจากคำบอกเล่าว่าเมื่อปี พ.ศ. 2492 ชาวนาในอำเภอหัวไทรจำนวนไม่น้อย โยกย้ายไปเป็นชาวนาไร่และชาวนาสวนอยู่ในต่างจังหวัดและต่างอำเภอซึ่งอยู่บริเวณรอบนอก ลุ่มทะเลสาบสงขลา เช่นที่อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอเขาพนม จังหวัด กระบี่ อำเภอพระแสง อำเภอเวียงสระ อำเภอบ้านนาสาร อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุ ราษฎร์ธานี อำเภอละแม อำเภอบ่อพลอย จังหวัดชุมพร และที่ไกลที่สุดก็คืออำเภอปรางค์ บัว จังหวัดประจวบคีรีขันธ์¹⁰⁹ หลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ผู้ชายในชุมชนทุ่งพรจึงออก นอกชุมชนเพื่อเป็นแรงงานในเมืองใหญ่ๆ มากขึ้น เมื่อมีโอกาสที่จะเปลี่ยนสถานภาพ ตัวเองชาวนาเหล่านี้ก็ไม่รีรอที่จะเปลี่ยนแปลง ดังเช่นในปี พ.ศ. 2503 และ 2516 ที่กวี สองคนคือนายห้วน จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. และนายเกลี้ยง พริกเทพ ผู้แต่งนิราศอาศาศา¹¹⁰ ตัดสินใจละทิ้งการเพาะปลูกไปเพื่อสมัครเข้าเป็นทหาร อาสาสมัคร การเปลี่ยนแปลงสถานภาพเช่นนี้ย่อมเป็นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของ ชีวิต เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงจากความทุกข์ยากลำบากไปสู่ความสะดวกสบายของ ชีวิต กวีทั้งสองจึงบันทึกภาพ อารมณ์ และความรู้สึกเอาไว้อย่างแน่นหนักและมั่นคงใน รูปของวรรณกรรม ขณะชาวนาบางส่วนก็พยายามที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่อาชีพชาวไร่

¹⁰⁸ ห้วน จันรอดภัย, *ชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส.* (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2516), หน้า 15.

¹⁰⁹ เทพ เดชสุวรรณ, *เรื่องเดิม*, หน้า 24.

¹¹⁰ เกลี้ยง พริกเทพ, *หนังสือเรื่องอาศาศา* (พัทลุง: โรงพิมพ์คณะช่าง, 2503), หน้า 1.

และชาวสวนซึ่งเป็นอาชีพที่มั่นคงมากกว่าจนถึงกับกล้าที่จะกระทำผิดกฎหมายด้วยการบุกกรุป่าสงวนแห่งชาติ

สภาพดังที่ปรากฏในนิราศเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของจำนวนประชากร และความคงที่ของที่ดินซึ่งชาวนาจักสามารถบุกเบิกเพื่อการทำนาได้ เมื่อประกอบกับลักษณะการทำนาของชาวนาที่ยังคงต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก ทำให้เกิดการอพยพเคลื่อนของชาวนาเสมอมาตั้งแต่ พ.ศ. 2470 มาแล้วเป็นอย่างน้อย โดยเฉพาะชาวนาในชุมชนทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ในระยะแรกๆ ชาวนากลุ่มหนึ่งอาจอพยพไปบุกเบิกยังที่ดินว่างเปล่าดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ชาวนาอีกกลุ่มหนึ่งก็อาจจะอพยพเข้าเมืองซึ่งเติบโตขึ้นจากระบบการค้าขายเพราะการคมนาคมแบบใหม่ที่เจริญมากขึ้น คือการคมนาคมทางรถยนต์และรถไฟ วรรณกรรมนิราศที่เขียนขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2470-2480 เริ่มที่จะกล่าวถึงความทุกข์ยากลำบากอย่างสาหัสของชาวนา และแสดงความเห็นอกเห็นใจที่พวกเขาจะอพยพโยกย้ายเปลี่ยนแปลงสถานภาพของตัวเองในชุมชนอาชีพอื่นๆ หรือเมืองใหญ่ๆ อย่างเมืองหาดใหญ่ เมืองสงขลา หรือเมืองพัทลุง และเมืองใหญ่ที่เป็นชุมชนการค้าบริเวณริมทางรถไฟด้วย ชุมชนเหล่านี้ก็เช่นชุมชนปากคลอง ชุมชนปากพนัง ชุมชนระโนด ชุมชนคลองแดน ชุมชนท่าเสม็ด หรือชุมชนบางแก้ว ซึ่งเป็นเมืองของเหล่าพ่อค้าและชาวนาจีน ไม่กี่ปีหลังจากนี้ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ก็ขยายตัวออกไปทำมาหากินในเขตต่างจังหวัดมากขึ้น

ความเสื่อมถอยของวิถีชีวิตชาวนาซึ่งเห็นได้ชัดเจนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาทำให้ชาวนาบางรายถึงกับต้องขายที่นาเพื่อนำเงินไปซื้อที่ดินสวน เพราะอาชีพชาวสวนในห้วงเวลานั้นสามารถนำมาซึ่งเงินตราใช้จ่ายได้ดีและมั่นคงกว่า ชาวนาบางรายจึงตัดสินใจขายที่นาเพื่อเอาเงินไปลงทุนทำการค้าพาณิชย์

ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนา

ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนาซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศอาจแบ่งได้เป็น 3 ประเด็นด้วยกัน คือ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ การใช้แรงงาน และชาวนาในระบบตลาด ดังจะได้อธิบายในรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. กิจกรรมทางเศรษฐกิจ

กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นสัมพันธ์อยู่กับสภาพภูมิศาสตร์อันหลากหลายเป็นพื้นฐาน โดยมีการทำนาเป็นหลัก การประมงเล็กๆ น้อยๆ การปลูกพืชสวนพืชไร่รอบๆ บ้าน และการเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพเชิงซ้อน จึงขอแยกพิจารณาถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจประเภทต่างๆ ดังนี้

1.1 การทำนา

ดังได้กล่าวแล้วว่า การทำนาของชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก โดยเฉพาะน้ำฝนและสภาพดินฟ้าอากาศ ผลผลิตที่ดีจากนาจึงเกิดขึ้นเพราะความสอดคล้องสัมพันธ์ระหว่างสภาพน้ำฝน ดินฟ้าอากาศ ตลอดจนพันธุ์ข้าว โดยเฉพาะน้ำฝนนั้นจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับการกับผลิตของชาวนาในแทบทุกขั้นตอน นิราศอัครรยชาวนาสิบสองเดือนจึงเริ่มต้นบทแรกของกลอนด้วยการให้ภาพของฟ้าฝน โดยกล่าวถึงฝนที่ตกต้องตามฤดูกาลในเดือนหกชาวนาจึงได้เริ่มทำนา บรรยายกลอนนิราศนี้ให้ภาพของฝนที่อุดมสมบูรณ์เป็นอย่างมาก เราจึงได้เห็นความมีชีวิตชีวาของชาวนา ดังกลอนนิราศกล่าวว่า

สกุณาฟ้าฝนคำรณร้อง	ถึงฤดูเดือนหกฝนตกต้อง
ทั้งลั่นแลบแปลบปลาบอยู่วาวแวบ	ดังกึกก้องลั่นเปรี้ยงส่งเสียงไกล
ทั่วทุกทิศมีดมิดเป็นยี่ดโย	แล้วลั่นแลบแปลบเปรี้ยงเสียงลั่นไหว
วายุพัดสะบัดโบกอยู่โยกเยก	ฝนนอกในไปทั่วชั่วเวลา
ทั่วพิภพพลบค่ำย่ำเวลา	ดูโคลกเคลกเปี่ยกชุ่มพุ่มพุกษา
ทั้งหญิงชายชาวนาพาวัวควาย	สกุณาเข้าพุ่มประชุมนอน
ไถลั่นเคหาล่วมหลักให้พักนอน	เสียงไววายหมายใจไม่หยุดหย่อน
	แล้วรีบด้อนเปิดไถไปคอกพลัน ¹¹¹

ล่ำม = ผูก มัด

¹¹¹ส. ย่องหลี คอณรูป, อัครรยชาวนาสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2500), หน้า 1.

เดือนหกดังที่ปรากฏในนิราศศรียชวนาสิบสองเดือนอยู่ในราวเดือน พฤษภาคมของทุกปี ชาวนาจะเริ่มขั้นตอนการไถนาเพื่อเตรียมดิน ในเดือนเจ็ดถึงเดือนแปดก็จะหว่านข้าว และตกแต่งคันนา ดังปรากฏในนิราศเรื่องเดียวกันว่า

ฤดูฝนทนนาวป่าสาวไทย	ทั้งดำไถแปรคดองอาจหาญ
เที่ยวขุดฟักชักน้ำทำทอธาร	อีกหนึ่งการสับถางหว่างคันนา
ถ้าหญ้ารกปกคลุมต้องสุ่มไฟ	ปลวกน้อยใหญ่มากมายทั้งซ่ายขวา
มีหญ้าหุ้มคลุมปรกรกคันนา	ทั้งหญ้าคาป่ารกขึ้นปกคลุม
ทั้งหิงหายหวยขมย่านนมเมีย	ทั้งผักเบี้ยถั่วพลูอยู่รุ่มรุ่ม
อีกผักคราดพาดก้านพาลกรุม	ที่ชุกชุมต้องถางหว่างปลวกนา ¹¹²

รุ่มรุ่ม = รกเรือ ไม่เป็นระเบียบ

ต่อมาในเดือนเก้าฝนจะตกชุกขึ้นพอน้ำท่วมขัง ชาวนาก็ต้องเตรียมจอบเสียม โพงวิดน้ำ เพื่อไปตกแต่งคันนา คันน้ำ ป้องน้ำ ร่องน้ำ วิดน้ำออกจากพื้นที่ที่มีน้ำท่วมกล้า จนจมน้ำ วิดน้ำใส่ผืนนาที่มีน้ำน้อยไม่ท่วมโคนกล้า ต้นข้าวจะได้รับการดูแลเอาใจใส่เป็นพิเศษในช่วงเวลานี้ เพราะถือเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญ ที่ทำนาคำก็จะเริ่มปักดำกันในช่วงนี้ ด้วยเหตุนี้การเตรียมอาหารไว้ให้เพียงพอตลอดฤดูจึงเป็นสิ่งสำคัญ ดังนิราศให้ภาพไว้ว่า

อันอาหารการกินสิ้นทั้งหลาย	ทั้งหญิงชายทุกแห่งต้องแสวงหา
ถึงฤดูหม่นนี้มีทำนา	สุดจะคว่ำหากันให้ทันกิน
จึงเตรียมเปรี้ยวไว้มีหลายอย่าง	ทั้งปลาเค็มปลาอย่างมาต่างถิ่น
ไว้สำหรับกับครัวเมียผัวกิน	สมถวิลเจตนามามากมาย ¹¹³

เปรี้ยว = เติร์ม

¹¹² ส. ย่องหลี คอนฐูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

หลังจากนั้นในเดือนอ้ายถึงเดือนสาม หรือธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ ข้าวก็จะแตกออกตั้งท้อง และออกรวง ฝนที่ตกหนักตามฤดูกาลจนน้ำท่วมใหญ่จึงมีความสำคัญกับความอุดมสมบูรณ์ของข้าวในช่วงเวลานี้ เพราะกระแสน้ำที่ไหลจากที่สูงสู่ที่ต่ำด้วยพลังน้ำฝนจะพาปุ๋ยธรรมชาติจากภูเขาและแหล่งปุ๋ยธรรมชาติอื่นๆ กระจายสู่พื้นนาเต็มพื้นที่ ปุ๋ยธรรมชาติที่ไหลมากับกระแสน้ำจะเป็นอาหารอันทรงคุณค่าของต้นกล้าในระยะนี้ และตกตะกอนอยู่ในพื้นนาเมื่อน้ำลด เป็นปุ๋ยธรรมชาติที่มีคุณประโยชน์ต่อการทำนาปีต่อไปด้วย¹¹⁴

ด้วยสภาพดินที่มีความแตกต่างกันในชุมชนแต่ละส่วนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ประกอบกับธรรมชาติดินฟ้าอากาศที่แตกต่างกัน การใช้พันธุ์ข้าวจึงมีความแตกต่างกันไปด้วย พันธุ์ข้าวของชาวนาเมื่อแบ่งตามวงจรของการเจริญพันธุ์จึงสามารถแบ่งได้ 3 ชนิดคือข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก โดยข้าวเบาจะมีลักษณะเฉพาะคือเป็นข้าวที่มีวงจรของการเจริญพันธุ์นับตั้งแต่เริ่มแตกหน่อจนกระทั่งสุกสามารถเก็บเกี่ยวได้ ใช้เวลาประมาณ 3-5 เดือน เมล็ดข้าวสารนิ่ม และหุงไม่ขึ้นหม้อ แต่น้ำกิน มีน้ำหนัคน้อย ข้าวกลางปีใช้เวลาตั้งแต่เจริญพันธุ์ถึงเก็บเกี่ยวประมาณ 6-7 เดือน เมล็ดข้าวสารนิ่ม หุงขึ้นหม้อและมีน้ำหนักรมากกว่าข้าวเบาเล็กน้อย ส่วนข้าวหนักจะมีช่วงอายุที่ยาวนานที่สุดคือราว 8-10 เดือน เมล็ดแข็ง น้ำหนักดี นิราศเรื่องเดียวกันนี้บันทึกความแตกต่างของข้าวเบาและข้าวหนักเอาไว้ว่า

ข้าวเบาเขาท้องเจ้าของเห็น	รวงลอยเด่นเห็นรางอยู่กลางนา
แม่โพสพพบน้ำซ้าโสกา	ทรงครรภ์มาไม่นานออกรวงไว
แต่ข้าวเบาเขาเล่าว่าเจ้าเหนียว	ต้นกลมเรียวก่ียวกำล้าก่อใหญ่
ยามออกรวงพวงช่ออรทัย	น้ำเดือนไหนทรงครรภ์ไม่ทันรู้
เพราะเจ้าของท้องนาถูกห่าฝน	เหลือจะทนจนใจไม่ไหวอยู่
สองฝั้วเมียเสียขวัญนอนกันคู่	เมื่อออกฤดูรู้เล่ารวงข้าวเรียง

¹¹⁴วิมล คำศรี และไพรินทร์ รุขแก้ว, วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 35.

ส่วนข้าวหนักชักข้าวสุดล้าหลัง
ยามข้าวท้องต้องคูดมืองเมียง

ต้องระวังขันน้ำปล้าดินเหวี่ยง
รวงรายเรียงเคียงกันขวัญแม่มา¹¹⁵

นอกจากนั้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลายังมีการทำข้าวเหนียวบ้าง นิราศ
อศรรยัชานาสิบสองเดือนบันทึกพันธุ์ข้าวพันธุ์ต่างๆ ทั้งพันธุ์ข้าวเบา ข้าวกลางปี ข้าว
หนัก และข้าวเหนียวเอาไว้ว่า

ครบกำหนดจดจำจะทำเทือก
เตรียมพืชพันธุ์ธัญญาข้าวสาธิต
ฝ่ายเมียใหม่ใจดีถ้วนถึเล่า
เตรียมข้าวเบาเอาก่อนตอนสำคัญ
ฝ่ายเมียสาวนั้นเล่าจัดข้าวเหนียว
มีข้าวขาวข้าวเหลืองเรื่องโสภา
ศรีครเมืองเนื่องนอง เข้มทองงาม
นางจันทร์แจ่มแถมกันพันธุ์สาธิต
ข้าวลูกขอซื้อใส่ข้าวไชน้อย
มลิวรรณซื้อชั้นนั้นนานา
ข้าวเงินขวงพวงหวายลายเมงดา
เป็นคอกดวงพวงห้อยย้อยยาวรี
อีกข้าวขาวยาวเล็กข้าวแจ็กยาว
ข้าวตาไลยใหญ่น้อยห้อยสมควร
ข้าวลูกหวายลายล้วนสมควรค่า
ข้าวนางขาวยาวสง่างามทอง
นางกะป้อมลูกคอมแมลงดา
ทั้งข้าวเล็กข้าวใหญ่ใส่เป็นพวง

ฝ่ายเมียเลือกจัดข้าวเล่าสวยศรี
ล้วนมากมีนานาสารพัน
สมเป็นสาวชานากล้าขยัน
แล้วจัดสรรข้าวหนักได้พักพา
ทั้งใหญ่เร็วเมล็ดยาวข้าวช่อฟ้า
อีกพระยาเสวยเคยได้มี
รวงพวงตามซื้อชั้นหลายพันธุ์สี
ช่อกะหล่มพีหนึ่งมีศรีมารดา
งามแซมช้อยสมมาคปรารณา
ข้าวดอกข้าวนอกข้าวเจ้าเรามี
ช่อละมุดโสภาสง่าศรี
งามสวยศรีเป็นช่อลออนวล
อีกหนึ่งเล่านางหงส์บรรจงส่วน
ช่างนิมนวลควรมีสาธิตทอง
ข้าวลูกปลาทองพูลขึ้นนูนห้อง
งามเลิศล่องช่อชั้นกันเป็นพวง
รสโอชาดียิ่งหญิงเห็นหวง
มีต่อรวงส่งยาวราวคืบมือ

¹¹⁵ ส. บ่องหลี ดอนรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

ข้าวชุมพรก่อนว่าโอชาพอ	อีกรากขอสาวงามยามมือถือ
ข้าวนอกเขาเราว่าเขามาถือ	อีกหนึ่งชื่อกันดังที่ยังมี
ข้าวจันเล็กจันปลาที่ว่าไว้	อีกมากมายหลายประมวลให้ถ้วนถี่
ข้างทองเกิดทองร่วงมะม่วงมี	รวงขาวริสวงามในยามชม
ทั้งข้าวยี่ตานีมีจุกเทียม	ได้ตระเตรียมมากมายเอาไว้ถม
ข้าวเหนียวคำจำแดงแจ้งให้ชม	ตามนิยมชานาประชาไทย
ข้าวชมครสหอมพร้อมทุกส่วน	ได้ประมวลถ้วนบอกคอกไม้ไหว
ทั้งเหนียวเจ้าขาวเหลืองเรื่องอำไพ	คำแดงใหญ่เล็กยาวเล่าให้ฟัง ¹¹⁶

นอกจากความอุดมสมบูรณ์ของน้ำฝนและดิน (โดยเฉพาะที่บุกเบิกใหม่) แล้ว ชาวนายังต้องมีการปรับปรุงดินเพื่อผลตอบแทนที่คุ้มค่าอีกด้วย ในการทำนาแบบดั้งเดิม ปรากฏในวรรณกรรมนิราศว่า ชาวนาใช้ขี้ค้างคาวในบริเวณภูเขา และขี้นกนางแอ่นบน เกาะหลายแห่งในทะเลสาบสงขลา มาใช้ในการปรับปรุงดิน ดังที่นิราศอัตตประวัติคำโคลงได้นัยประหวัดไปถึงยุคอดีตก่อนที่จะเกะสีเกะห้ำจะถูกพ่อค้าชาวจีนประมูลไปอย่างเบ็ดเสร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ชาวเราเล่าว่าถ้า	มีหลาย แห่งนา
นกชื่อนางแอ่นนาย	มากยิ่ง
ทำรังกับน้ำลาย	โลहित มันฤา
และถ่ายมูลลงทั้ง	ถิ่นถ้ำอบเนาฯ
เขาว่ารังนกนั้น	รับประทาน แล้วแล
บังเกิดกำลังหาญ	เหิมกล้า
มูลมันเมื่อมีการ	กอบกสิ-กรรมนา
ข้าวไม่งาม ไม่ซ้ำ	หวานขึ้นเขียวงามฯ
สองสามปีข้าวไม่	งามปี หนึ่งนา

¹¹⁶ ศ. ป๋องหลี่ คอณรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 8-9.

เขาย่อมพานาวี	มุงเมื่อ
เกาะสี่เกาะห้ามี	มูลนก
บรรทมกันมาเพื่อ	ช่วยข้าวของตนๆ ¹¹⁷

จากนิราศตอนนี้ สะท้อนให้เห็นว่ามูลนกนางแอ่นจากเกาะสี่เกาะห้า นั้นเคยเป็นที่พึ่งพิงในการผลิตข้าวของชาวนารอบๆ กลุ่มทะเลสาบ ขณะที่ชาวนาบริเวณเชิงเขา โดยเฉพาะในจังหวัดพัทลุงก็จะใช้ดินเขา หรือมูลค้างคาวซึ่งมีอยู่มากมายทั้งในเขตอำเภอเขาชัยสน อำเภอกงหรา และอำเภอควนขนุน นิราศอัศจรรย์ชาวนาสืบสองเดือน สะท้อนไว้ว่า ในการทำนาดำนั้น จี๋ค้างคาวเป็นสิ่งที่จำเป็น ดังกลอนนิราศที่ว่า

ส่วนนาดำปล้ำแรงไซ่แกล้งว่า	คราวทำนาอยู่ยากลำบากกัน
ต้องเตรียมพร้อมยอมทำกัน	ใส่พืชพันธุ์อย่างคี่จี๋ค้างคาว ¹¹⁸

นิราศเรื่องนี้ยังบันทึกเอาไว้โดยละเอียดถึงวิธีการใช้จี๋ค้างคาวในการทำนาดำ โดยการผสมกับดินและน้ำแล้วเอารากกล้วยลงไปก่อนจะปักดำ กลอนนิราศกล่าวว่า

ถึงฤดูรู้ว่าทำนาเบา	ต้องรีบเอากิจการอย่าพาลห่าง
เมื่อฝัปลำทำเทือกคราดเสือกวาง	ต้องยกย่างไปดำทำทันที
รีบถอนกล้าพาไปที่ในนา	จี๋ดินมาใส่เข้าเคล้าถั่วถั่วถั่ว
เอาน้ำใส่ในที่ไว้พอดี	รีบเอาจี๋ค้างคาวเคล้าลงใน
ย่นในเทือกเสือกขาเอากล้าคลุก	เสียดกักกุกคลุกเคล้าเอาข้าวใส่
รากข้าวดำกำกวมเป็นกลุ่มใน	รากน้อยใหญ่เปื้อนชั่วทั่วถึงโคน ¹¹⁹

¹¹⁷ พระมหาเปลิยน, เรื่องเดิม, หน้า 32.

¹¹⁸ ส. ย่องหลี คอนชูป, เรื่องเดิม, หน้า 11.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

อย่างไรก็ดีการใช้ปุ๋ยธรรมชาติของชาวนาคงจะมีอุปสรรคอยู่ไม่น้อย สำหรับชาวนาซึ่งเคยพึ่งพามูลนกกางแ่อน เมื่อกิจการนกกางแ่อนกลายเป็นกรรมสิทธิ์ของชาวจีนอย่างเบ็ดเสร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นิราศอดีตประวัติคำโคลงได้บันทึกไว้ว่าสร้างความลำบากให้แก่ชาวนาไม่น้อยเพราะไม่มีอิสระที่จะใช้สอยทรัพยากรในท้องถิ่นเหมือนเดิม การจะได้มูลนกกางแ่อนมาจะต้องซื้อจากชาวจีนที่เข้าไปประมูลผูกขาด ดังนิราศได้สะท้อนความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ไว้ว่า

ก่อนคนบ่คิดค้า	ขายมูล นกเลย
ขออนุญาตบริบูรณ์	แบ่งให้
ขนบรรทุกเรือพูน	เพียบกลบ มานา
สมเจตน์จำนงไซ้	ซึ่งไร้ลำเค็ญฯ
ต่อมาเห็นค่าทั้ง	ทักษิณ
ผู้ผูกขาดจึงจินต์	จัดค้า
มูลมันเมื่อชนถวิล	หวังช่วย ข้าวนา
จำจ่ายทรัพย์ไ้ไซ้	เช่นผู้ผูกขาน
สงสารไทยทั่ว้าว	แดนทักษิณเฮย
อับทรัพย์รับทุกข์หนัก	ยิ่งแล้ว
ยามข้าวไม่งามมัก	มูลนก ฟุ้งนา
เมื่อคิดค่าฤาแคล้ว	ตลาดพันทุกขนานฯ ¹²⁰

ในช่วงเวลาเดียวกัน ชาวนาในบริเวณที่ราบเชิงเขาจังหวัดพัทลุงซึ่งใช้มูลค้างคาวไถ่นาได้รับผลกระทบเช่นกัน กล่าวคือตั้งแต่ พ.ศ. 2439 รัฐบาลกลางกำหนดให้เมืองพัทลุงต้องทำส่วยดินประสิ่วส่งปีละ 300 หาบ ส่งพระบรมมหาราชวัง 250 หาบ กรม

¹²⁰ พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 33.

พระราชวังบวร 50 หาบ¹²¹ เพราะเห็นว่าเมืองพัทลุงมีถ้ำมูลค้างคาวมากมาย¹²² อย่างไรก็ดี การที่นิราศอัครราชอาณาสิบสองเดือนซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2500 ยังกล่าวถึงการใช่มูลค้างคาวอยู่แสดงให้เห็นว่า ชาวนาในแถบนี้ยังคงมีและใช้มูลค้างคาวอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้หลัง พ.ศ. 2500 ซึ่งศูนย์ทดลองพันธุ์ข้าวที่ส่งเสริมการใช้ปุ๋ยเคมี (และการปรับปรุงพันธุ์ข้าว) เกิดขึ้นอย่างมั่นคงในจังหวัดนครศรีธรรมราชและจังหวัดพัทลุงแล้วก็ตามบันทึกของอดีตชาวนาคนหนึ่งยืนยันถึงความต่อเนื่องในการใช้มูลค้างคาวของชาวนาในนิราศอัครราชอาณาสิบสองเดือนได้ดี กล่าวคือในช่วง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2480 ซึ่งชาวนาพื้นราบในเขตอำเภอควนขนุนเริ่มขึ้นไปจับจองที่ดินเพื่อทำสวนมากขึ้น เมื่อถึงหน้านาขบวนชาวนาในชุมชนชะมวง อำเภอควนขนุนได้คอนกระสอบถมู้งหน้ากันไปยังบ้านเขาป่า แล้วกลับมาพร้อมกับดินเขาหรือมูลค้างคาวในบ่ายวันรุ่งขึ้น¹²³ หลังปี พ.ศ. 2490 ชาวนาในชุมชนทุ่งนารี อำเภอป่าบอน ยังคงใช้มูลค้างคาวจากเขาควาและเขาเขต ซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชุมชนทุ่งนารี¹²⁴

ความต่อเนื่องในการใช้ปุ๋ยธรรมชาติซึ่งมีอยู่แล้วในท้องถิ่นตั้งแต่อดีตจนกระทั่ง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2500 ที่ปรากฏในนิราศอัครราชอาณาสิบสองเดือน แสดงให้เห็นถึงการผลิตของชาวนาลุ่มทะเลสาบว่านอกจากจะเป็นการผลิตในเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นสำคัญแล้ว การไม่ตอบสนองนโยบายการส่งเสริมการเพาะปลูกข้าวของรัฐบาลที่ส่งเสริมให้ใช้ปุ๋ยเคมีแสดงให้เห็นการดิ้นรนของชาวนาเพื่อหลีกเลี่ยงการใช้เงินตราในการทำนา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือในการผลิตเพื่อยังชีพชาวนาจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงการใช้

¹²¹ สงบ ส่งเมือง, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุงพุทธศตวรรษที่ 20-24,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528), หน้า 166.

¹²² แต่ต่อมาภายหลังได้ให้เก็บเป็นเงินส่งตามอัตราที่เก็บในเมืองพัทลุง คือเก็บครอบครัวละ 5 เหรียญต่อปี

¹²³ บรรเลง ชูดำ, “เกร็ดชีวิตบางส่วนของนายกล่อม ชูดำ,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพนายกล่อม ชูดำ ณ ฌาปนสถานวัดพิศุทธทอง 27 สิงหาคม 2537 (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537), หน้า 30.

¹²⁴ ครอบ รุ่งกลิ่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

ทุนเงินตราให้มากที่สุด ภายใต้งานนี้จึงเกิดความเชื่อเรื่องการจ้างทำนาว่าเป็นสิ่งไม่ดี
นิราศอัครธรรยชาวนาสิบสองเดือนสะท้อนคติความเชื่อนี้ออกมาอย่างชัดเจนว่า

เป็นชาวนาสวดเสนาชนันท์	ต้องขยันกันจริงทุกสิ่งอย่าง
ทั้งอาหารการกินอย่าสิ้นทาง	การสินจ้างไม่ดีจะมีภัย
เป็นชาวนาอุดล้าห์เจตนาดี	จะเป็นที่สุโขรมโพธิ์ใหญ่
จะมั่งมีศรีสุขสิ้นทุกข์	ได้มีชัยใหญ่ยิ่งทั้งหญิงชาย ¹²⁵

สาเสด = เสดสา หมายถึงนำเวทนา

ควรจะกล่าวด้วยว่าสำหรับชาวนา นาไม่ได้เป็นแหล่งผลิตข้าวแต่เพียงอย่างเดียว
เท่านั้น หากแต่เป็นแหล่งของอาหารอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะพืชผัก และสัตว์น้ำ กำนันบ้าน
ลำสุโข่งในนิราศเมืองปะเหลียนนั้นไม่ได้ออกมาต้อนรับพระยาโสภณพัทลุงกุลเพราะ
ไปหาปูหาปลาอยู่ในน่านอกหมู่บ้าน ดังความในนิราศว่า

มาถึงที่ลำสุโข่งในนิคม	เป็นพรมแดนแคว้นกันปันสองฝั่ง
ฝั่งหนึ่งนั้นอยู่ข้างทางเมืองตรัง	อีกฝั่งตั้งเมืองปะเหลียนไม่เปลี่ยนแปลง
มีเห่เรือแต่ดูไม่สู้มาก	มุงด้วยจากพอกักเป็นหลักแหล่ง
ตั้งอำเภอตรวจตราท่าแข็งแรง	มีนายแขวงใหญ่คอยตรวจตรา
ช้างข้ามคลองร้องถามไปทันใด	กำนันบ้านลำสุโข่งไปไหนหา
พวกชาวบ้านเกรียวกรูเป็นหมู่มา	ดูท่วงทีเชื้อซ่าเหมือนวานร
แล้วบอกว่าตาขุนหาอยู่ไม่	แก่ไปไรหาผักดักไซ่ซ่อน
ดูเห่เรือเต็มประดาไม่นานอน	พีกลับย้อนถอยหลังมายังวัด ¹²⁶

¹²⁵ ศ. ย่องหลี คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 34.

¹²⁶ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 12.

ภาพของการพึ่งพานา นอกเหนือการเพาะปลูกข้าวของชาวนาลักษณะเดียวกันนี้
ยังคงมีอยู่แม้เวลาจะล่วงเข้า พ.ศ. 2500 แล้วก็ตาม ภาพนี้สะท้อนอยู่ในนิราศศรชัย
ชาวนาสิบสองเดือน

สกุณินทร์สิ้นหมดเหลือจคงจำ	กว่าจะคำหากินผินถลา
ส่วนมนุษย์สุดแสนแดนชาวนา	ต่างดักปลาหากินทุกถิ่นไป
บ้างทำบ่วงดักหรือปักแร้ว	บ้างเหี่ยวแพลสับถางทางน้ำไหล
ได้ตระเตรียมสื่อนซ่อนดักไซ	ทั้งคูใหญ่คูน้อยทยอยมา
มีปลาหมอเหลือซ่อนติดสื่อนไซ	ปลาตุกใหญ่กึ่งกึ่งดั่งฉาฉา
ปลาตุกขอรออยู่คูริมนา	ปลาเคมาติดสื่อนดั่งซ่อนขอ
แต่ปลาใหญ่ไซเต็มละเต็มร่อง	ดักล้าช่องร่องคูอยู่เสมอ
เทรวมกันปั่นปนล้นปากขอ	เหลือชะเง้อแลชะง่อนตอนพามา
ล้วนปลาตุกใหญ่ดักไซสื่อน	อีกปลาซ่อนนอนในใหญ่มีฉา
ทั้งกุ้งปูอยู่รวมเกือบท่วมปลา	หนวดราพารังรังทั้งปากขอ ¹²⁷

ขอ = กระขอ ปลาเค = ปลากระตี่ หนวด = ย่าน ราพา = กิ่งไม้ที่ลอยมาเต็ม สวะ

การทำมาหากินลักษณะนี้ทำให้ภาพชาวนาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศในช่วง
ต้นๆ ของการศึกษานี้มีความมั่นคงและพึ่งพาตนเองได้สูง มีส่วนที่เหลือมากพอ
นำไปถวายวัด อาหารถวายพระดังปรากฏอยู่ในนิราศจินตนาจาริก ส่วนหนึ่งไม่ต้องซื้อ
หาหรือแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ ทั้งสิ้น กลอนนิราศตอนนี้นับถือได้ว่า

พระครูวันนั้นกลับรับอาสา	จะจัดหาข้าวหม่วยไปช่วยเหลือ
ทั้งกุ้งแห้งแกงกับปลาอับเกลือ	ข้ามดั้นเผื่อไปจนพอสามหม้อเต็ม
คิดเรื่องกินสิ้นกลอนเข้านอนพัก	ตื่นขึ้นสักดีห้าท้องฟ้าเข้ม
กายพฤกษโชติช่วงเห็นดวงเต็ม	หอมปลาเค็มจากครัวกล้วยน้ำลาย ¹²⁸

¹²⁷ ส. ย่องหลี่ คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 33.

กายพฤกษ = คาวประกายพฤกษ หรือคาวรุ่ง

โดยปกติ อาหารถวายพระย่อมเป็นสิ่งพิเศษ การที่อาหารถวายพระในนิราศจินตนาจาริกส่วนหนึ่งยังคงเป็นอาหารประเภทปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ ที่ชาวนาสามารถหาได้จากนา จึงอาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2470-2480 อาหารจากท้องนายังเป็นพื้นฐานอันมั่นคงในการกินอยู่ของชุมชนชาวนา แม้อาหารจำพวกผักสวน หมู ไก่ และเนื้อที่มีปรากฏอยู่ในรายการถวายพระเช่นเดียวกัน แต่การปรากฏของอาหารเหล่านี้ในรายการอาหารถวายพระก็หาได้แสดงให้เห็นว่าชาวนาต้องซื้อหามาแต่อย่างใด เพราะในชุมชนชาวนาเองมีการเลี้ยงสัตว์และเพาะปลูกพืชสวนเหล่านี้เป็นอาชีพเสริมอยู่แล้ว

1.2. การเลี้ยงสัตว์

ปฏิสัมพันธ์ที่ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีกับชาวจีนเลี้ยงหมูอย่างใกล้ชิดในลักษณะของการตั้งหลักแหล่งอาศัยอยู่ในชุมชนใกล้ๆ กัน ดังปรากฏอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนซึ่งกล่าวถึงบ้านท่าพระยาว่าเป็นหมู่บ้านของคนจีนเลี้ยงหมู¹²⁹ ย่อมส่งผลต่อวิถีอาชีพของชาวนาเช่นเดียวกัน ความเป็นไปได้ข้อนี้อาจยืนยันได้ด้วยเอกสารของทางราชการในปี พ.ศ. 2441 ที่กล่าวถึงสินค้าของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาว่านอกจากข้าว สินค้าหัตถกรรม และของป่าแล้ว ยังมีหมูจำนวนมากถึง 3,135 ตัวเป็นสินค้าออกด้วย เฉพาะเมืองพัทลุงมีหมูส่งออกไปทางเมืองตรังและเมืองสงขลาปีหนึ่งประมาณ 2,000 ตัว¹³⁰ ในชุมชนชาวนาทางด้านตะวันออก รายงานตรวจราชการของสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2445 บันทึกไว้ว่าพบเห็นชาวนาเลี้ยงหมูกันอยู่แล้ว เช่น ที่บ้านบ่อตรุ และบ้านปากแตร¹³¹ ชาวนาในชุมชนสทิงพระและชุมพลเล่าว่า ความนิยมในการเลี้ยงหมูของชาวบ้านท่าออกนั้นมีมานานไม่ต่ำกว่า 100 ปีมาแล้ว

¹²⁸ เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 3.

¹²⁹ พระยาโสมณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดิม, หน้า 15.

¹³⁰ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจสก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹³¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 63-64.

ทุกครัวเรือนจะเลี้ยงไว้อย่างน้อย 2 ตัว หมูที่เลี้ยงทั้งหมดจะเป็นหมูพื้นบ้าน จึงไม่ต้องดูแลเอาใจใส่มากนัก เพียงแต่ให้อาหารตามเวลา แล้วปล่อยให้วิ่งเล่นเที่ยวหากินเองโดยไม่ต้องทำคอก (ความนิยมเลี้ยงหมูในชุมชนชาวนาบริเวณนี้เพิ่งหมดไปเมื่อไม่กี่สิบปีนี่เอง)¹³² ยิ่งเมื่อการคมนาคมทางรถไฟพัฒนาขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2459 เป็นต้นมา การเลี้ยงหมูในชุมชนชาวนาก็คงจืดจางแพร่หลายมากยิ่งขึ้น โดยมีพ่อค้าชาวจีนจะเดินทางเข้ามาซื้อถึงในหมู่บ้านเพื่อขนขึ้นรถไฟไปจำหน่ายต่างเมือง ดังภาพชาวจีนที่บ้านควนหิน อำเภอควนเนียง ซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศรบพจน์¹³³ ที่ว่า

จากน้ำกระจายถึงบ้านควนหิน	เห็นเจ๊กจีนจับหมูยืนอยู่ถ้ำ
จ้างรถไฟบรรทุกไปเป็นสินค้า	อนิจจาไม่คิดบาปปิดบัง ¹³³

ถ้ำ = รอ คอย

ความแพร่หลายของการเลี้ยงหมูสัตว์เศรษฐกิจตัวสำคัญในชุมชนชาวนาส่งผลให้บางชุมชนขึ้นชื่อว่าเป็นชุมชนเลี้ยงหมู เช่นเมื่อนายเพียร นะมาตร เดินทางไปถึงบ้านดอนคันบ้านเกิด ภาพที่เขาสะท้อนออกมานอกจากเป็นภาพของความคึกคักมีชีวิตชีวาท่ามกลางหมู่ญาติมิตรชาวนาแล้ว สภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาชุมชนนี้ก็ยังคงเห็นเด่นชัดอีกด้วยว่า ไม่เพียงแต่จะดำรงอยู่ด้วยอาชีพทำนาเท่านั้น แต่ชาวดอนคันยังเลี้ยงหมูมากด้วย กลอนนิราศสะท้อนนัยออกมาว่าการเป็นชุมชนชาวนาเลี้ยงหมูของบ้านดอนคันนั้นเป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวาง กลอนกล่าวว่า

ตัดมรรคาฝ่าบ้านผ่านจนสุด	แต่สลดจ้ะหมูไม่รู้สิ้น
ชนบทบ้านใหญ่ไกลธานี	ใครได้ยินดอนคันย่อมวันทา ¹³⁴

สลด = โกลน เทือก

¹³² เหม หนูแสง, สัมภาษณ์, 29 ตุลาคม 2545.

¹³³ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรบพจน์, หน้า 10.

¹³⁴ เพียร นะมาตร, “จินตนาจาริก,” หน้า 64.

แม้ว่าการเลี้ยงหมูเป็นอาชีพที่มากับชาวจีน แต่จากพัฒนาการการเลี้ยงในบริเวณ
ลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศและเอกสารต่างๆ ดังข้างต้น ทำให้น่าเชื่อว่า
ตั้งแต่ พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ชาวนาเป็นผู้เลี้ยงกลุ่มสำคัญกว่ากลุ่มชาวจีน ในนิราศเกาะ
ใหญ่ของสินวล มากนวล สะท้อนภาพในปี พ.ศ. 2479 ว่าชาวจีนซึ่งเข้าไปซื้อที่ดินชาว
พื้นถิ่นดั้งเดิมก็นิยมทำสวนผักมากกว่าการเลี้ยงสัตว์ ดังความในนิราศที่ว่า

แล้วลคเลี้ยวเที่ยวเดินบนเนินเกาะ	เจอเจ๊กเพาะพืชพันธุ์ปลูกมันขาย
บ้างพรวนดินขุดถูควุ่นวาย	บ้างซื้อขายขนส่งไปลงเรือ
ผักกาดขาวเต้าแตงบวบแฟงผัก	พืชพันธุ์ผักจุกจิกพริกมะเขือ
บ้างผลิดอกออกก้านย่านยาวเยื่อ	ปลูกคลุมเครือได้ชนิดจัดขบวน ¹³⁵

ความเป็นไปได้จากนิราศตอนนี้ดูจะน่าเชื่อถือมากขึ้นเมื่อชาวนายืนยันว่า ชาวจีน
ทั่วไปไม่นิยมเลี้ยงหมู จะมีก็แต่ชาวจีนซึ่งมีธุรกิจโรงสีเท่านั้น¹³⁶ ชาวจีนเจ้าของโรงสีใน
ปากพนังคนหนึ่งคิดจะเลี้ยงหมูก็เมื่อเห็นว่ารำข้าวมีเหลือจนขายไม่หมดแล้วเท่านั้น¹³⁷

ความแพร่หลายของการเลี้ยงหมูในหมู่ชาวนารายย่อยในชุมชนบริเวณลุ่ม
ทะเลสาบสงขลาช่วงปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา เป็นผลมาจากการที่รัฐบาลไม่ได้เก็บภาษีมา
ตั้งแต่ต้น¹³⁸ ประกอบกับที่มีช่องทางในการจำหน่ายได้มากขึ้น เพราะมีพ่อค้าชาวจีนเป็น
สื่อกลางในการถ่ายเทอย่างสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สัตว์เศรษฐกิจชนิดนี้แทบจะเป็น

¹³⁵สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 22.

¹³⁶เหิม หนูเส็ง, สัมภาษณ์, 29 ตุลาคม 2545.

¹³⁷ชวลิต อังวิทย์, การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา
(กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 22.

¹³⁸สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ชีววิวัฒน์ (พระนคร:
องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 75.

อาชีพผูกขาดโดยชาวนามาโดยตลอด ในปี พ.ศ. 2483 เมื่อชาวจีนเจ้าของโรงสีดังกล่าวข้างต้นตัดสินใจแน่แล้วว่าจะต้องเลี้ยงหมู เขาก็ต้องไปหาซื้อหมูมาจากชาวนา¹³⁹

นอกจากการสัตว์เศรษฐกิจอย่างหมูครอบครัวยุคสัตว์สองตัวดังกล่าวแล้ว วัวและควายก็เป็นสัตว์ที่ไม่เพียงแต่จะมีคุณประโยชน์ในแง่ของการเป็นแรงงานในครอบครัวชาวนาเท่านั้น ในบางช่วงเวลายังเป็นสัตว์เลี้ยงซึ่งชาวนาสามารถขายนำเงินตรามาใช้จ่ายได้อีกด้วย นิราศศักรรย์ชาวนาสืบสองเดือนสะท้อนไว้ว่าแม้เมื่อหลังพ.ศ. 2500 แล้วชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาขายวัวควายเพื่อเงินตรากันอย่างคึกคัก นิราศกล่าวว่า

แขกมาซื้อแม่ไม่ขายควายตัวนี้	ไถก็ดีขี่ก็ง่ายใช้ก็คล่อง
ไม่เล็กใหญ่ทรมไถ้วยคนอง	คอปอพองฟุ้งพีดีมากมาย
ทั้งผู้เมียหัดใหม่แต่ไถง่าย	แขกมาให้กว่าพันฉันไม่ขาย
ยามขัดสนจนแค้นแสนเสียดาย	ต้องหาควายย่งยากลำบากนาน ¹⁴⁰

พี = อ้วน สมบูรณ์

นิราศตอนนี้สะท้อนให้เราเห็นว่าจนถึงปี พ.ศ. 2500 แล้ว วัวและควายคงเป็นสัตว์เศรษฐกิจ (ในสายตาของพ่อค้า) อีกตัวหนึ่งซึ่งอยู่ในกำมือของชาวนา ขณะที่ในการขายหมูมีพ่อค้าจีนเป็นสื่อกลาง แต่กับการขายวัวควาย พ่อค้าแขกยังคงเดินทางเข้ามาในชุมชนอย่างทั่วถึงเพื่อซื้อสัตว์เลี้ยงเหล่านี้ไปขายต่างประเทศ เมื่อพิจารณาจากเอกสารของทางราชการจะพบได้ว่าการค้าวัวควายคึกคักมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 แล้ว¹⁴¹ ระหว่างปี

¹³⁹ชวลิต อังวิทย์สาร, เรื่องเดิม, หน้า 23.

¹⁴⁰ส. ย่องหตี ดอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 12.

¹⁴¹ความคึกคักนี้ส่วนหนึ่งเกิดเพราะรัฐบาลกลางส่งเสริมโดยยกเลิก ‘ด่านตรวจตัวรูปพรรณโคกระบือ’ 5 ด่านในแขวงเมืองสงขลา คือ “เชิงตะพานคลองลำโรงด่านหนึ่ง บ้านน้ำน้อยด่านหนึ่ง บ้านพรด่านหนึ่ง หุ่นตลุงด่านหนึ่ง บ้านพังลาด่านหนึ่ง” หลังได้รับการร้องเรียนจากพ่อค้าว่าต้องเสียเวลากับด่านย่อยๆ นานไม่ต่ำกว่า 2 วันในแต่ละเที่ยวส่ง ช้างยังต้องเสียค่าตรวจรูปพรรณวัวควายให้ทุกด่าน รัฐบาลจึงไปตั้งด่านที่ “ปลายแดนในตำบลบ้านปรกแต่แห่งเดียว” ดู กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

พ.ศ. 2460-2470 ชาวนาในชุมชนทะเลน้อยและชุมชนควนขนุนยังนิยมขายวัวควายแก่พ่อค้าทั้งชาวปักษ์สถานและชาวควนขนุนเอง กระทั่งเกิดทางควายและทางเกวียนขึ้นจนชาวนาในชุมชนทะเลน้อยและพนางตุ้งสามารถติดต่อกับชุมชนด้านตะวันตกได้สะดวกมากขึ้น กลายเป็นชุมชนเปิดที่สามารถสัญจรไปมาทางบกได้¹⁴²

¹⁴²พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ. 108 ระบุว่าราชการทั้งเมืองพัทลุงและเมืองสงขลา มองว่าชุมชนทะเลน้อยเมื่อปี พ.ศ. 2422 (ขณะนั้นขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช) นั้นเป็นชุมชนปิด เต็มไปด้วยโจรผู้ร้าย “มีคนตั้งบ้านเรือนมาก แต่เกือบจะไม่มีคนคิเลย ในหมู่นั้นเป็นผู้ร้ายทั้งสิ้น ด้วยเป็นปลายแดนห่างจากเมืองนครศรีธรรมราชมาก การติดตามผู้ร้ายยากลำบากอย่างยิ่ง การอันนี้ก็เห็นจะเป็นจริง...” ขณะที่ชาวนาทะเลน้อยบอกว่าชุมชนมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ไม่ต่ำกว่า 200 ปี อาจร่วมสมัยกรุงสุโขทัยหรือกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นไปได้ เจ้าเมืองสุโขทัยเคยส่งคนมาตัดไม้ทำเรือรบ ชาวบ้านสัมพันธ์กับชุมชนอื่นมาตั้งแต่รุ่นทวดเป็นอย่างช้า โดยทางเรือซึ่งมีเส้นทางหลักๆ อยู่ 2 เส้นทางคือ เส้นทางที่ใช้ติดต่อกับชาวท่าออกคือระหว่างทะเลน้อย-ควนชะลิก ซึ่งในระยะต่อมาสามารถต่อไปถึงคลองแดน และระโนดได้ และเส้นทางที่ใช้ติดต่อกับชุมชนด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ คือระหว่างทะเลน้อย-ท่าประดู่เรียง เส้นทางนี้เมื่อทางรถไฟพัฒนาขึ้นจึงกลายเป็นเส้นทางหลักที่นำผลผลิตจากชุมชนทะเลน้อย เช่น หัตถกรรมกระชูด และผลผลิตจากทะเลน้อยและทะเลสาบไปสู่ชุมชนหมู่เหนือ

วิวาทะจากเอกสารประวัติศาสตร์ 2 ชิ้นนี้ชวนให้หันสนใจขึ้นไปอีกเมื่อเอกสารราชการเรื่อง “สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้” พ.ศ. 2439 ระบุว่าชาวนาทะเลน้อยไม่ได้เสียค่านาค่าน้ำติดต่อกันหลายปี เพราะเจ้าหน้าที่ไม่ได้เข้าไปเก็บ บางปีก็เข้าไปเก็บ “ก็เกิดเกี่ยงแย่งขึ้นกับกรมการเลยเป็นถ้อยความรุงรัง เงินหลวงซึ่งควรจะได้ก็เลยคิดขัดไปด้วย บางเมืองที่มอบการเสนาแก่ผู้ว่าราชการเมืองๆ แต่งกรมการออกเก็บอีกชั้นหนึ่งก็มักไปเกิดฉ้อฉนปิดบังพระราชทรัพย์ ด้วยไม่มีการตรวจตราจริงจังอันใด” เอกสารฉบับนี้ยอมรับโดยนัยถึงความบกพร่องของทางราชการเองที่ไม่สามารถควบคุมให้เกิดความซื่อสัตย์ขึ้นได้ในหมู่ข้าราชการส่วนท้องถิ่น โดยไม่ได้กล่าวถึงความเป็นชุมชนโจรผู้ร้ายดังพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่อย่างใด ยิ่งเมื่อพิจารณาไปถึงว่าเมืองสงขลา กับเมืองนครศรีธรรมราช นั้นมีความขัดแย้งต่อกันตลอดมาตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์มาแล้ว ยิ่งเป็นไปได้มากกว่าการที่เมืองสงขลาและเมืองพัทลุงถวายข้อมูลแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าชุมชนทะเลน้อยเป็นโจรผู้ร้ายกันทั้งหมู่บ้าน อาจเนื่องมาจากการเมืองระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองนครศรีธรรมราช หรือไม้อาจจะเกี่ยวกับผลประโยชน์ระหว่างข้าราชการส่วนท้องถิ่นกันเองก็เป็นได้ ในส่วนของ

ภาพสะท้อนเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าชาวนาคงจะขายวัวควายไปเพื่อหวังผลตอบแทนที่เป็นเงินตรามากขึ้นจนวัวควายขาดแคลน นิราศตอนที่ยกมาข้างต้นซึ่งมีตัวละครเป็นสามีภรรยาชาวนารุ่นใหม่สะท้อนให้เห็นว่าสำหรับชาวนารุ่นใหม่ๆ แล้วควายเป็นสิ่งที่มีค่าและหายากอย่างยิ่ง เมื่อมีควายคืออยู่แล้วจึงไม่อยากขาย

การที่ชาวนานิยมขายวัวควายส่งผลให้พ่อค้าชาวไทย (สมัครเล่น) บางรายสามารถสร้างฐานะขึ้นมาได้ภายในเวลาอันรวดเร็วด้วยการเป็นคนกลางระหว่างชาวนากับพ่อค้าที่ติดต่อกับตลาดไทรบุรี ดังเช่น เมื่อ พ.ศ. 2463 อาชีพค้าวัวควายทำให้นายปาน สงกุมาร และเพื่อนสามารถสร้างบ้านได้คนละหลังโดยใช้เวลาค้าวัวควายเพียงไม่กี่เดือน¹⁴³ อีกทั้งยังไม่ได้เป็นการค้าโดยตรงกับตลาดปีนังและไทรบุรีแต่อย่างใด

1.3 การเพาะปลูกพืชอื่นๆ

เมื่อพระยาโศภณพัทลุงกุลและคณะเดินทางไปถึงชุมชนบ้านนาในเขตจังหวัดพัทลุง นิราศของท่านก็ได้สะท้อนว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2422 มาแล้วที่การปลูกและ

^{142(ต่อ)} ราชการ ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 28-29; และกรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 “สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนีเจ้าคณะสงฆ์ภาค 3 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโศภณพัทลุงกุลและคณะเดินทางไปยังชุมชนบ้านนาในเขตจังหวัดพัทลุง นิราศของท่านก็ได้สะท้อนว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2422 มาแล้วที่การปลูกและ

¹⁴³ ปาน สงกุมาร, “บันทึกประวัติ,” ใน หนังสือที่ระลึกงานสถาปณกิจศพคุณหมอปาน สงกุมาร ณ เมรุวัดสวนปาน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2515 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2515), หน้า 13.

เก็บผลไม้เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจสำคัญกิจกรรมหนึ่งของชาวนา นิราศตอนนี้บรรยายภาพไว้ว่า

ถึงบ้านนาเป็นผาสุกสุภาพ
ดูเป็นพิศยัดบ้านตระการตา

บนเนินราบปลูกต้นผลผลา
มีทุ่งนากว้างขวางอยู่ข้างเรือน¹⁴⁴

ผลไม้ในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจะมีมากและเป็นพืชที่สร้างเงินตราให้แก่ชาวนาได้พอสมควร แม้ว่าในช่วง พ.ศ.2420-2430 ผลผลิตจากสวนดังกล่าวจะเป็นเพียงการซื้อขายกันภายในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะในชุมชนที่ขยายตัวเป็นเมือง เช่น เมืองสงขลา จะเป็นศูนย์กลางรวบรวมและจำหน่ายผลผลิตจากสวนเหล่านี้ ได้แก่ ฝักป่า ฟัก แฟง แตงต่างๆ ผลไม้ ทุเรียน มังคุด มะม่วง ลำสาด มะปราง น้อยหน่า ขนุน จำปาตะ ละมุด ส้มจุก ส้มเกลี้ยง ส้มโอ ส้มแป้น เงาะ มะไฟ มะปริง เฉพาะส้มจุกเท่านั้นที่เป็นสินค้าซึ่งสงขลารวบรวมส่งออกไปนอกเมือง¹⁴⁵ ด้วยเหตุนี้รัฐบาลกลางจึงไม่ให้ความสนใจที่จะเก็บภาษีอย่างจริงจังเพราะผลไม้ราคาถูก และสภาพสวนก็เป็นสวนป่าชาวนาจะขึ้นไปเก็บผลผลิตก็เฉพาะในฤดูผลไม้สุกเท่านั้น¹⁴⁶ ในปี พ.ศ.2450 ชาวนางดุงบุกเบิกพื้นที่ปลูกผลไม้มากขึ้น¹⁴⁷ แต่ยังไม่มีการเคลื่อนไหวจากรัฐบาลเพื่อการเก็บภาษีอย่างชัดเจนนัก ขณะที่สวนประเภทสวนหมากสวนมะพร้าว

¹⁴⁴ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 16.

¹⁴⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, เรื่องเดิม, หน้า 74, 77-78.

¹⁴⁶ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 รายงานการจัดราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 5 สิงหาคม ร.ศ. 115.

¹⁴⁷ กรมศิลปากร, “รายงานพระยาชลบุรุษฯไปตรวจราชการเมืองพัทลุง,” เทศาภิบาลเล่มที่ 5 (1 เมษายน ร.ศ. 127): 25, อ้างถึงใน ล้อม เฟื่องแก้ว, “พัทลุงในวรรณกรรม,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528), หน้า 201.

นอกจากจะมีอยู่มากมายในชุมชนทั่วไปทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบแล้ว¹⁴⁸ ในชุมชนทางด้านทิศตะวันตกก็มีอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน ดังปรากฏอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียน ว่าที่บ้านหินขวางในเขตเมืองปะเหลียนมีการปลูกหมากและมะพร้าวกันมาก

มาถึงบ้านหินขวางอยู่กลางทุ่ง พืชมองมุ่นแลเขม้นไม่เห็นเขา
เห็นแต่หินขวางกลางทางเป็นเงา โล้นเลียนแพรพรามเขียวขาวแดง
หญ้าแพรกออกเป็นฝอยแซมน้อยนิน พระอาทิตย์ส่องเห็นคูเป็นแสง
บางก้อนแตกแยกห่างอยู่กลางแปลง ขอบเป็นแหล่งล้วนสวนพริกไทย¹⁴⁹
ทั้งสวนหมากสวนมะพร้าวขาวเป็นแถว ได้เห็นแล้วชื่นอุระจะหาไหน
เพลินอารมณ์ชมบ้านตำราญใจ กระทั่งได้เวลาจวนสายันห์¹⁵⁰

ผลผลิตจากสวนเหล่านี้ก็จะซื้อขายและแลกเปลี่ยนกันในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2450-2460 วรรณกรรมนิราศบางเรื่องก็สะท้อนให้เห็นว่าชาวนาให้ความสำคัญกับการปลูกไม้ยืนต้นและพืชสวนมากยิ่งขึ้น ดังในนิราศรับพัชนี ที่บันทึกภาพของการบุกเบิกที่เพื่อสร้างสวนมะพร้าวและภาพของสวนหมากสวนมะพร้าวซึ่งมาอยู่แล้วก่อน พ.ศ. 2460 ในหลายชุมชน ดังภาพชุมชนน้ำกระจายและบ้านบางกล้าที่ว่า

¹⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 57-65.

¹⁴⁹ สำหรับการปลูกพริกไทยนั้นเชื่อว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเจ้าของทุนขนาดใหญ่ ชาวนาในเมืองพัทลุงมีความเกี่ยวข้องกับสวนพริกไทยก็ในฐานะแรงงานรับจ้างเท่านั้น ในนิราศเมืองปะเหลียนเองก็มีตัวละครตัวหนึ่งเป็นชาวบ้านเขากัง พัทลุง ขอร่วมเดินทางไปกับคณะเดินทางของพระยาโสภณพัทลุงกุลด้วยเพื่อไปเฝ้าสวนพริกไทย ดู พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 5; และ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹⁵⁰ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดิม, หน้า 13.

ที่น้ำกระจายเจ็ดนาฬิกาเศษ	ตามสังเกตทางรถกำหนดที่
สองข้างทางสร้างสวนมะพร้าวมี	อ้วนงามดีพึงปลูกคกกลูกลาย
ยังคิดถางสร้างป่าต่อต่อไป	รอยเอาไฟเผาเลนเหมือนบรณไร
ความโลภะของมนุษย์สุดแรงร้าย	ไม่คิดกายว่าจะเหนียวเมื่อยกายา
.....	
จากสถานีหาดใหญ่ไปบางกล้า	เห็นคนล่ามโคควายอยู่หลายหลั่น
บ้างคานาถอนกล้าอยู่เนืองนิตย์	กลางทุ่งนั้นแลไปไกลสุดตา
สองริมฟากสวนหมากสวนมะพร้าว	ปลูกเรือนเหี้ยเรียงรายทั้งซ้ายขวา
ระหว่างบ้านตั้งวัดตามศรัทธา	ปลูกศาลาทอดสะพานขาวบ้านดิน ¹⁵¹

บรณไร=ผาพื้นที่ทำนา-ไร่ครั้งที่ 2 โดยเก็บเศษไม้จากการเผาครั้งแรกมารวมกันแล้วเผาใหม่

แม้แต่ในชุมชนที่อยู่นอกบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เช่น ชุมชนช่องเขา ความตื่นตัวในการบุกเบิกพื้นที่เพื่อสร้างสวนก็มีกำลังดำเนินไปเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นดังนิราศข้างต้น กลอนนิราศรับพัชนีบันทึกราวว่า

จากช่องเขามาถึงที่สถานีเล่า	เรียงช่องเขาสถานีที่ตรงนั้น
คนอยู่เฝ้าปลูกมะพร้าวปลายเป็นควัน	ปลูกลูกจันทร์กาแฟและกานพลู
ใช้คนจ้างถางป่าไปอีกเล่า	นานคงเข้าดูไปไกลหายหู
ทางแห่งหนึ่งถึงเหวเป็นเปลวดู	เมื่อแลดูปลายไม้อยู่ได้ทาง ¹⁵²

ความเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้กล่าวได้ว่าเป็นเพราะการพัฒนาการของการคมนาคมทางรถไฟเป็นสำคัญ มณฑลนครศรีธรรมราชโดยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลทรงส่งเสริมการเพาะปลูกพืชไร่และพืชสวนอย่างเต็มที่เพื่อจะให้ผลผลิตเหล่านี้เป็นสินค้า โดย

¹⁵¹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 10-11.

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

เป้าหมายที่จะเพิ่มรายได้ให้แก่การรถไฟในยุคเริ่มต้น¹⁵³ และสวนมะพร้าวก็เป็นพืชชนิดหนึ่งที่อยู่ในเป้าหมายของการส่งเสริมนี้¹⁵⁴ ประกอบกับการที่ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเองอุปสงค์มะพร้าวก็คงจะมีมานานเพราะมีการสกัดน้ำมันมะพร้าวกันแพร่หลายจนกระทั่งน้ำมันมะพร้าวเป็นรายการสินค้าที่ชาวนาจะต้องพิกัดเสียดา¹⁵⁵ ในปี พ.ศ.2469 เกิดโรงงานสกัดน้ำมันมะพร้าวขึ้นที่กรุงเทพฯ¹⁵⁶ ซึ่งแหล่งวัตถุดิบแหล่งสำคัญเป็นภาคใต้ โดยที่ก่อนหน้านี้ไม่มีรายงานราชการว่าเกิดปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดินขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชมากเพราะผู้คนเข้าไปจับจองสร้างสวนยางพาราและสวนมะพร้าว¹⁵⁷

ด้วยเหตุที่เป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญ เมื่อเกิดเศรษฐกิจตกต่ำเพราะผลจากความตกต่ำของเศรษฐกิจทั่วโลกในช่วง พ.ศ. 2470-2475 บทกลอนสำนวนหนึ่งชื่อ ‘ปลุกไทยสมัยเศรษฐกิจ’ ซึ่งตีพิมพ์อยู่ในวารสารศรีธรรมราชศึกษาจึงสะท้อนออกมาว่าเป็นเพราะสินค้าไทยถูกโจมตี ในรายการสินค้าซึ่งก็กล่าวถึงนั้นมีมะพร้าวอยู่ด้วยอย่างสำคัญ

เงินชาติไทยไหลออกนอกเมืองนอง เพราะชื่อของเขามากหลากหลายสิ่ง
เงินเข้ามาทำด้อยน้อยเสียจริง ถ้วนทุกสิ่งของเราเขาคดไว้

¹⁵³ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 21 พฤษภาคม ร.ศ. 129.

¹⁵⁴ พืชอื่นๆ ก็เช่นยางพารา พริก จันทน์เทศ ทุเรียน มังคุด เงาะ ลำไย ส้มจุก ฝ้าย ยาสูบ และข้าวโพด ดู ชาลี ศิลปรัศมี, “การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ (พ.ศ.2453-2468),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2529), หน้า 99-100.

¹⁵⁵ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹⁵⁶ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: อรุณอมรินทร์, 2540), หน้า 103.

¹⁵⁷ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 21 พฤษภาคม ร.ศ. 129.

ปลา ยาง และไม้เคยขายออก	ไปเมืองนอกทุกเมื่อมากเหลือหลาย
หมากมะพร้าวเขาหนั่งทั้งวัวควาย	อีกมากมายของป่าสารพัน
ยังอีกอย่างทางได้รายสำคัญ	คือเข้านั้นถูกพญูปันปี้ลง ¹⁵⁸

ตาลโตนดเป็นพืชอีกชนิดหนึ่งที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวนาลุ่มทะเลสาบ นอกจากตาลโตนดจะเป็นสิ่งบริโภครภายในชุมชนอย่างพอเพียงแล้ว ชาวนายังแปรรูปเป็นสินค้าส่งขายในชุมชนเมือง ดังเช่นภาพสินค้าที่ขายกันที่สถานีเขาชุมทองในนิราศรับพัชนี

ถึงสถานีชุมทางเขาชุมทอง	คนขายของข้าวปลามาอีกโข
ขายน้ำตาลน้ำส้มขนมโค	ขายเตงโมะม่วงปรางต่างต่างพรรณ ¹⁵⁹

น้ำตาล = น้ำตาลโตนด น้ำส้ม = น้ำส้มโตนด ขนมโค = คล้ายขนมโคภาคกลาง แต่ขนาดเท่าหัวแม่มือ ใ้ใช้น้ำตาลแว่นซึ่งเคี้ยวมาจากน้ำตาลโตนด

สำหรับชาวนาในชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบ การเคี้ยวน้ำตาลโตนดขายจึงเป็นช่องทางสำคัญอีกช่องทางหนึ่งในการแสวงหาเงินตราของชาวนา พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) เมื่อเขียนเรื่องภยิตตลงสอนหลานในปี พ.ศ.2455 จึงให้ลูกประชดประชันหลานว่า

เคี้ยวน้ำตาลขาย	ได้เงินไวจ่าย
จะจ่ายให้ใคร	
หรือจะไว้ให้มี	ให้มีทำไหร
จะได้อะไร ที่ว่ามีมี ¹⁶⁰	

¹⁵⁸ครูหมอ และประพันธ์ ศรีธรรม, “ปลูกไทยสมัยเศรษฐกิจ,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 419.

¹⁵⁹พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 14.

ทำไหฺร = ทำอะไร

นอกจากนี้รายงานของราชการยืนยันถึงที่มาของรายได้จากตาลโตนดซึ่งสะท้อนอยู่ในวรรณกรรมเรื่องภาษิตสูงสอนหลานด้วยว่าสินค้าน้ำตาลออกไปจากแขวงปะลัท่า (จะทิ้งพระ) มาก¹⁶¹ การนี้ส่งผลให้เมืองสงขลาและบางพื้นที่ในเมืองพัทลุงมีชื่อเสียงเรื่องการทำน้ำตาลที่เรียกว่า ‘น้ำผึ้งขบ’¹⁶² ไม่แพ้เมืองสาบบุรี ด้วยเหตุนี้สินค้าน้ำตาลจากเมืองสาบบุรีซึ่งส่งออกไปขายยังประเทศสิงคโปร์ในช่วงทศวรรษนี้¹⁶³ จึงเป็นไปได้ว่าอาจจะมีน้ำตาลจากเมืองสงขลาไปสมทบด้วย

แม้แต่ในชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบขลาก็ยังสามารถหาเงินตราจากผลิตภัณฑ์ตาลโตนด พ.ศ. 2470 เมื่อนายสินวล มากนวล เดินทางผ่านชุมชนตรอกโตนดในควนขนุน เขาสะท้อนให้เห็นว่าไม่เพียงแต่ชาวนาในย่านนี้ได้ทำน้ำหวานหรือที่นายสินวลเรียกว่า “กระแซ่” ไว้กินกันภายในชุมชนเท่านั้น แต่ยังทำน้ำตาลโตนดขายได้กำไรเป็นกอบเป็นกำอีกด้วย นิราศบอกเราว่าผลิตภัณฑ์น้ำตาลโตนดของชุมชนแห่งนี้คงจะเป็นช่องทางหนึ่งในการหาเงินตราของชาวนาสืบเนื่องกันมายาวนาน ดังนิราศบรรยายว่า

ตรอกโตนดไอ้โตนดประ โยชนียัด	เป็นพันธุ์พืชพวกขนาค้ออาศัย
ทำน้ำตาลรายได้กำไร	สินค้าไทยขายประจำภูมิภาค
น้ำตาลเหลวไหลในปั๊บนึง	แปดสสิ่งมิได้หักขายปลีก-เหมา

¹⁶⁰ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), ภาษิตสูงสอนหลาน (นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศิริสวัสดิ์, 2502; พิมพ์ถวายเป็นบรรณาการที่ระลึกในงานฉลองสมณศักดิ์ พระครูสุรัตวิหารการ เจ้าคณะธรรมยุติ ตำบลปากพูน ณ วัดท่าแพ ตำบลปากพูน อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 6-8 กันยายน พ.ศ.2502), หน้า 3.

¹⁶¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 61.

¹⁶² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 15.

¹⁶³ วิจิต กาพกาญจน์, “นโยบายการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ. 2444-2503,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 14.

บ้างก็มีชาวบ้านในย่านเรา

กระแซ่เมากินเล่นเป็นอัตรา¹⁶⁴

ชุมชนชาวนาด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบยังคงขึ้นชื่อด้านผลิตภัณฑ์จากตาลโตนดอย่างต่อเนื่อง นิราศประวัติรับราชการของนายสว่าง พงศ์สุชาติ ตอนหนึ่งซึ่งเขียนเล่าถึงปัญหาในการทำงานสรรพสามิตในเขตจังหวัดสงขลาเมื่อปี พ.ศ. 2514 จึงเน้นปัญหาเรื่องน้ำหวานและเหล้าเถื่อน (ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับน้ำตาลโตนดอย่างแยกไม่ออก) เป็นอย่างมาก นิราศกล่าวว่า

อันความผิดกฎหมายหลายประเภท	ที่เป็นเหตุเก็บภาษีมิได้ผล
น้ำตาลเมาเหล้าเถื่อนกลาดเกลื่อนจน	หลายตำบลร้านสุราไม่กล้ามี
มองทางไหนเห็นแถวแนวโตนด	ทำประโยชน์ผลิตน้ำตาลหลายสถานที่
คุณภาพทราบได้ไม่ค่อยดี	อีกทั้งสีมีคัลล้าดูดำนิล
ใช้ผลิตของหวานพาลจะเปรี้ยว	เหมาะอย่างเดียวทำสุราหาทรัพย์สิน
น้ำตาลสดแช่เมาเขาค้มกิน	ทุกท้องถิ่นซื้อหาราคาเขา ¹⁶⁵

ดังกล่าวแล้วว่ากลอนนิราศตอนนี้สะท้อนให้เราเห็นว่าความนิยมในผลิตภัณฑ์จากตาลโตนดนั้นยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ด้วยเหตุนี้ช่องทางในการหาเงินตราของชาวนาด้านตาลโตนดจึงเป็นช่องทางที่เปิดกว้างอยู่เสมอ แม้กระทั่ง พ.ศ. 2510 กฎหมายยังไม่สามารถปิดโอกาสชาวนาได้อย่างเด็ดขาด นอกจากนั้นราคาที่ขายกันถูกๆ ก็ยังแสดงให้เห็นว่าชาวนายังสามารถพึ่งพาตาลโตนดหลังจากทศวรรษนั้นได้อีกยาวนาน

ในการพิจารณาเพื่ออนุญาตให้มีเจ้าภาษีทำการประมุลเก็บภาษีอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเกิดขึ้นบนพื้นฐานที่สินค้าชนิดนั้นๆ จะต้องมี ต้องผลิต และต้องซื้อขายอย่างใน

¹⁶⁴ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 11.

¹⁶⁵ สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศประวัติการรับราชการ,” ใน หนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543), หน้า 104.

ปริมาณมากพอที่จะทำกำไรให้แก่เจ้าภาษีได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อพิจารณาภาษีสินค้าที่มีอยู่ในท้องถื่นของรัฐบาลในช่วง พ.ศ. 2430-2440 หลายชนิดเช่น น้ำมันมะพร้าว ไข่ เป็ด หมู (ฆ่า) วัวควาย (ฆ่า) ถั่วต่างๆ คราม หวายต่างๆ กระสอบ เสื้อกระชูด ใต้ นุ่น มาดเรือ โกลน ฝ้ายหนัก ยาเส้น ฯลฯ¹⁶⁶ เราก็จะเห็นได้ว่าสินค้าเหล่านี้ออกมาจากชุมชนชาวนาทั้งสิ้น ดังนั้นเมื่อจำเป็นต้องใช้เงินตราชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบจึงจะมีทางแสวงหาทางอื่นๆ มากพอที่จะไม่ไปฝืนเพิ่มกำลังการผลิตข้าว

2. การใช้แรงงาน

การใช้แรงงานในการผลิตของชาวนาซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศนั้นสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ด้วยกัน คือแรงงานคน อันประกอบด้วย เด็ก ผู้หญิง และผู้ชาย กับแรงงานสัตว์ อย่างไรก็ตาม แรงงาน 2 ประเภทนี้ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นแรงงานในครอบครัว เพราะแม้กระทั่งสัตว์ คือ วัว ควาย สำนึกของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบก็ยังผูกพันเสมือนเป็นบุคคลในครอบครัว ดังจะได้กล่าวต่อไป

2.1 แรงงานเด็ก ผู้หญิง และผู้ชาย

บทบาทผู้หญิงในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนหลังจากที่พระยาโสมณพัทลุงกลับไปเห็นภาพของผู้ชายขายค้ำที่เกาะหมากนั้นเป็นประกายสำคัญที่ทำให้มองเห็นได้ถึงความเป็นมาของความยึดหยุ่นในบทบาทของผู้ชายและผู้หญิงในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งปรากฏออกมาในวรรณกรรมนิราศ กลอนนิราศบทนี้กล่าวถึงการค้าขายในเกาะหมาก ว่าส่วนใหญ่แล้วผู้ชายขายทั้งสิ้น ขณะที่เมืองไทยนั้น ไม่เพียงแต่จะเห็นผู้หญิงขายเท่านั้น แต่ผู้หญิงยังมีอิสระออกมาเดินเล่นได้อย่างสบายๆ อีกด้วย ดังกลอนนิราศที่ว่า

สินค้าของนั้นผู้ชายนั่งขายสิ้น

กรรมสินพูดเพราะฉอเลาะเฉลียว

¹⁶⁶ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

ธรรมเนียมเขากักผู้หญิงเสียจริงเจี๊ว ไม่ให้เที่ยวเดินเล่นเช่นเมืองไทย¹⁶⁷

คงเพราะรากฐานความเป็นมาเช่นนี้เองภาพของการช่วยเหลือกันระหว่างสามีภรรยาในการประกอบกิจกรรมของครอบครัวชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงเป็นภาพที่สะท้อนออกมาจากความรู้สึกที่ปกติธรรมดาของกวี แม้กระทั่งกิจกรรมที่สังคมทั่วไปเชื่อว่าควรจะเป็นหน้าที่ของผู้ชายอย่างเช่นการประมง ดังที่ปรากฏอยู่ในนิราศไปจังหวัดตรัง ผู้หญิงก็มีส่วนในการทำอาชีพนั้นด้วย ดังกลอนนิราศกล่าวว่า

ถึงท่าเตียนเห็นคนขลเนตรมุง	ทอดแหกุ้งอยู่ชายวาริศรี
เมียนั่งงัดคัตท้ายสพายดี	เจ้าสามีปล้ำตัวอยู่หัวเรือ
แหขึ้นศอกลอกผ้าทำท่าขยับ	แล้วทอดบับลงน้ำดูงามเหลือ
อาชีพตั้งเป็นนิตยไม่คิดเบื่อ	ทำไว้เพื่อกันจ่ายตามรายวัน ¹⁶⁸

ในทางกลับกัน หน้าที่ซึ่งสังคมทั่วไปคิดว่าเป็นของผู้หญิงเท่านั้น กวียังบรรยายออกมาด้วยน้ำเสียงและท่าทีอันเป็นปกติว่าผู้ชายในชุมชนชาวนาก็สามารถทำได้โดยไม่ตะจิตตะขงใจ ดังภาพงานในครัวของครอบครัวชาวนารุ่นใหม่ครอบครัวหนึ่งในเรื่องอัศจรรย์ชาวนาสืบสองเดือนของ ส. ย่องหลี่ คอนรูป ที่ว่า

ได้สืบทอดหีบกองแล้วมองชม	พอเหมาะสมควรกระยาภวนาแข็ง
เมียดปล้ำน้ำตาลอีกการแบ่ง	ผิวจัดแจงแหล่งมะพร้าวคู่เข้าที่
เอามีดงัดคัตเปลือกเลือกพอควร	ให้เป็นส่วนล้วนปันกันโน้นนี่
ใส่ในนวงวางไว้พอได้ที่	รีบเร็วรีตึงคณัดมือ
หยุดเวลาทำนามาขูดพร้าว	หนุ่มเมียสาวเร็วรวชูดหัวสั้น
หมดสามสืบทอดสืบทอดใส่ในทีพลัน	แล้วจึงขึ้นปั้นกะทิคำริมา

¹⁶⁷ พระยาโสภณพัทลุง, เรื่องเดิม, หน้า 20.

¹⁶⁸ คลึง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 10.

ทั้งสองมือครีดย่ำกำมะพร้าว น้ำขึ้นขาวไหลหลังหว่างซ้ายขวา
แล้วตรองลงตรงกะทะกะเวลา พอได้ทำตั้งเตาเลยเอาการณ¹⁶⁹

นาง = เครื่องจักสานชนิดหนึ่ง ตรอง = กรอง

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการแบ่งแรงงานในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นจะไม่ชัดเจนและตายตัวนัก มีความยืดหยุ่นในการทำงาน กล่าวคือผู้ชายสามารถทำงานของผู้หญิงได้โดยไม่มีความรู้สึกลัวว่าจะเสียศักดิ์ศรีความเป็นผู้ชายแต่อย่างใด¹⁷⁰ ขณะเดียวกันผู้หญิงก็สามารถรับผิดชอบและตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ

¹⁶⁹ ส. ย่องหลี คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 30.

¹⁷⁰ อย่างไรก็ดีระหว่าง พ.ศ. 2470-2475 ซึ่งมีความพยายามของราชการในการส่งเสริมการนาเพื่อป้อนระบบตลาดอย่างเต็มกำลัง กลับมองวัฒนธรรมการใช้แรงงานในลักษณะนี้ว่า การที่ผู้หญิงในมณฑลนครศรีธรรมราชทำงานหนักนั้นเป็นเพราะว่าผู้ชายขี้เกียจ และกลัวว่าจะเสียศักดิ์ศรีผู้ชาย จึงเสนอให้มีการแบ่งแยกหน้าที่กันอย่างชัดเจน เพราะเชื่อมั่นว่าผู้ชายแข็งแรงกว่าผู้หญิง จึงจะสามารถทำการผลิตเพื่อป้อนตลาดได้เต็มประสิทธิภาพมากกว่า ความคิดนี้สะท้อนอยู่ในข้อเขียนหลายเรื่องที่ตีพิมพ์อยู่ในนิตยสารศรีธรรมราชศึกษา ดังเช่นบทความเรื่อง ‘สรรพข่าวและความเห็น’ เขียนโดยพระยาศรีธรรมราช เห็นว่า “ผู้หญิงเป็นคนแบบบางร่างกายไม่แข็งแรงเท่ากับผู้ชาย ไม่มีผู้ชายในเมืองต่างประเทศเขาเอาเปรียบผู้หญิง สังเกตการทำงานในทางปักษ์ใต้ผู้ชายมักจะเอาเปรียบผู้หญิง ทำหน้าที่แต่เพียงไถและหาบเข้าเข้าบ้าน นอกนั้นก็หน้าที่ให้ผู้หญิง ดูไม่เป็นการสมควรสำหรับที่เป็นลูกผู้ชายเลย ถ้าทำเช่นนี้จะทำนาอะไรได้มาก การเก็บเข้าที่ต้องการคนมาก ผู้ชายไม่ช่วยก็ยอมเก็บไม่ทัน ควรจะช่วยกันทำงานให้จริงจัง ถ้าจำเป็นควรทำทั้งกลางวันกลางคืน ความคิดที่มีอยู่ว่าผู้ชายใดเก็บเข้าจะถูกเหมาว่ากลัวเมียนั้นเป็นความคิดที่ผิด ชายใดช่วยภรรยาของตนนั้นแหละควรได้รับความสรรเสริญว่าเป็นชายที่ดี” และบทความเรื่อง ‘คำแนะนำชาวนากิ่งอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา’ ของขุนไชยมณีพงศ์ ปลัดกิ่งอำเภอจะทิ้งพระ ที่เห็นว่า “ผู้ชายควรจะช่วยเหลือผู้หญิงให้มากกว่านี้ หรือให้เป็นหน้าที่ของผู้ชายเสียทั้งหมด ผู้หญิงเป็นเพียงผู้ช่วยเหลือ คือผู้ชายต้องไถนา ปักดำ และหว่าน เมื่อเข้าสู่ฤดูทำการเก็บเกี่ยวด้วย ตลอดจนหาบเข้ากลับบ้านเรือน” ดู พระยาศรีธรรมราช, “สรรพข่าวและความเห็น,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366; และ ขุนไชยมณีพงศ์, “คำแนะนำชาวนากิ่งอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 5, 6 (เมษายน 2475): 507.

ของผู้ชายได้ ทำนองเดียวกับเด็กที่เมื่อถึงคราวจำเป็นก็ต้องรับผิดชอบในเรื่องใหญ่ได้เช่นกัน ในนิราศไปจังหวัดตรัง เราจะเห็นภาพของเด็กๆ ทำมาหากินด้วยการขายของเล็กๆ น้อยๆ ในสถานีรถไฟ ความเป็น

พอรถเลื่อนเคลื่อนพรางจากบางแก้ว	จิตผ่องแผ้วถึงไปเขาไชยสน
ชะโงกมองช่องต่างระหว่างคน	เห็นเขาขนของขายอยู่ใกล้ทาง
พวกเด็กๆ น้อยๆ ขายอ้อยช่อ	ออกวิ่งล่อส่งช่ออยู่ตามต่าง
ขายลูกตะลิงปริงมะปริงมะปราง	สุกสว่างแดงเฟิ่นเขาเดินทน
ร้องบอกขายไม้โกงโงงละบาท	เดินคุดพลาดล้มกลิ้งลูกปริงสูญ
ระอาอายขายหน้าแสนอาดูร	ต้องขาดทุนผลมะปริงเสียจริงเถียว ¹⁷¹

อ้อยช่อ = อ้อยควั่นเสียบด้วยก้านไม้ไผ่ ช่องต่าง = หน้าต่าง คุด = สะดุด

การนำเสนอภาพกิจกรรมของเด็กๆ ดังกล่าวของนายคลิ่งไม่มีน้ำเสียงของการยกย่องหรือชื่นชมแต่อย่างใด นี่จึงเป็นนัยสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าคุณค่าของแต่ละคนแต่ละวัยและแต่ละเพศต่อการผลิตของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นเป็นที่ตระหนักถึงหรือเป็นเนื้อเดียวกับชุมชนมาอย่างยาวนาน นายคลิ่งจึงไม่ตะจิตตะขวงใจเลยที่จะพรรณนาถึงเด็กคนหนึ่งที่เป็นคนชี้แนะทางเดินในป่าจากปากพนไปสถานีรถไฟบางแก้วให้นายคลิ่งและเพื่อนอย่างสำนึกและเป็นหนี้บุญคุณ ดังกลอนนิราศที่ว่า

ต้องเดินลัดตัดทางไปกลางป่า	อนาถจิตอนิจจาไม่รู้หน
ไม่เคยไปไม่เคยมาเข้าทำจน	ทั้งสองคนทั้งสองพากันคลาไคล
ให้เด็กแนะให้เด็กนำฉันจำจด	ไปสถานีไปที่รถอย่างแหวะไหน
เดินให้ตรงเดินอย่างหลงออกข้างไป	ไปเชิญไปจงจีเถิดพี่คุณ
คุณของเด็กแนะฉันเป็นอันมาก	มากเหลือหลาช่วยชุบได้อุดหนุน
หนุนแก่ฉันนั้นเห็นเป็นบุญคุณ	คุณการุณเด็กชายแนะให้มา ¹⁷²

¹⁷¹ คลิ่ง สุขบุญณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 19.

เช่นเดียวกับเด็กๆ ชาวนาเอง พวกเขาทั้งคู่จะมีสำนึกถึงความสำคัญของตนเองต่อครอบครัวเช่นเดียวกัน นายห้วน จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. บวชเป็นสามเณรได้เพียง 3 เดือนก็ต้องลาสิกเพราะแม่เลี้ยงกับพ่อเลิกรากัน ทั้งๆ ที่ตั้งใจจะบวชเรียน ความตระหนักถึงบทบาทของตนเองทำให้ในที่สุดก็ต้องลาสิกขาบท ออกมารับผิดชอบซ่อมแซมบ้านเรือนที่ผุพังและดูแลน้องๆ ในฐานะของหัวหน้าครอบครัว นิราศกล่าวว่า

พ.ศ.สี่เก้าเจ็ดสำเร็จการ	จากอาจารย์กลับหลังมายังเรือน
ถึงบ้านช่องของข้าเวลาบ่าย	ทุกข์ทั้งกายทุกข์ใจใครจะเหมือน
พ่อหนีเมียเสียของน้องเฝ้าเรือน	เหมือนใครเตือนให้พี่นี้ร้อนตัว
เห็นเรือนเหี่ยวข้าวของต้องผดผาย	เพราะผมได้ไปบวชนาปวดหัว
อีกฝากฝ่าหาไม้คล้ายโรงวัว	ฝนก็ร่ำเรือนร้ายเหมือนไม้คน ¹⁷³

ผดผาย = พังพินาศ หาไม้ = ไม่มี เรือนร้าย = บ้านชำรุดทรุดโทรม

ที่น่าสนใจไปกว่านี้คือวรรณกรรมนิราศยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่ามีการถ่ายทอดจิตสำนึกนี้ถึงกันอย่างมั่นคงอีกด้วย นายชัย จันรอดภัย ในนิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง สอนสั่งวิถีปฏิบัติหน้าที่ในครัวเรือน และกริยามารยาทในสังคมซึ่งสังคมทั่วไปเห็นว่าเป็นเรื่องของผู้หญิงให้แก่ลูกชายอย่างมั่นใจ ว่า

หาแม่เลี้ยงก็ลูกอยู่ไม่ได้	ลูกห้ามปรามเอาไว้จะแข็ง
แต่เจ้าอย่าคือด้นมันเกินแรง	จงหุงแกงต้มข้าวทุกเช้าเย็น
ถ้าปลาไร่อุตต่ำห์เอาเกลือใส่	อย่าให้ไข่ขวงขาวสาวจะเห็น
ถูกนิทว่าเราทำไม่เป็น	เขาคงเห็นวิชาเวลาทำ

¹⁷² คลัง สุขบุณณะพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

¹⁷³ ห้วน จันรอดภัย, ชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2516), หน้า 2-3.

.....	
ถ้าบุตรดีพี่น้องก็ได้หน้า	ถึงเป็นบุตรกำพร้าก็น่าสม
พี่น้องจะไปมาก็หน้าชม	ทั้งการมสำเนียงเสียงอ่อนโยน
ถ้าจะเดินจะนั่งจั่งตั่งสติ	อย่าทำที่เขียงอย่างเช่นค่างโหนด
เมื่อกินข้าวอยู่พูดอย่าตะโกน	พวกคนโหนดจะล้อมเหสหะพ้อคุณ ¹⁷⁴
ไข่ขาง = ไข่หรือตัวอ่อนแมลงวัน คนโหนด = คนทะเล้ง	

การแสดงบทบาทอันมีรากเหง้าความเป็นมาและความต่อเนื่องเช่นนี้ทำให้กรีกเล่าสรุปออกมาในเชิงทฤษฎี ดังปรากฏในบทประพันธ์เรื่องอัศจรรย์ชาวนาสิบสองเดือนที่เปรียบเทียบบทบาทในการใช้แรงงานของผู้หญิงผู้ชายภาคเหนือกับภาคใต้ไว้ ดังความว่า

แต่ภาคเหนือเหลือเหตุเขตชนบท	ตามกำหนดรู้เล่าเก่าปราชัย
เขาหาฟัวตัวดีมีไว้ใน	สำหรับไถหวานคำที่ชำนาญ
ฝ่ายเมียหญิงมึงมิตรยอดอติ	ของสามีนั่นเล่าเจ้าสงสาร
เป็นแม่เรือนเพื่อนอยู่ไว้คู่บ้าน	เลี้ยงลูกหลานครอบครัวยาวสามิ
แต่ฝ่ายตัวฟัวหนักสุดหักโหม	ทำเหงื่อโซมแต่ส่วนเพราะนวลฉวี
แต่ภาคใต้หมายปล้ำทำกันดี	สองสามิเหงื่อไหลไคลปนกัน ¹⁷⁵
เหลือเหตุ = เกินไป ปล้ำ = ดิ้นรน	

ชาวนาในตำบลขอนแก่น อำเภอยะลาว จังหวัดนครศรีธรรมราช ก็มีลักษณะการใช้แรงงานที่ยึดหยุ่นเช่นนี้ ตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ชาวนาผู้หญิงในตำบลนี้ต้องไถนาเอง หลายครอบครัวต้องรับผิดชอบการทำงานทั้งกระบวนการ เพราะผู้ชายต้องออกไปใช้แรงงานรับจ้างในท้องถิ่นอื่นๆ เช่น รับจ้างเกี่ยวไม้ในอำเภอนาทวี จังหวัด

¹⁷⁴ชัย จันรอดภัย, นิราศพ้อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง (สงขลา: โรงพิมพ์สมบุญ, 2494), หน้า 27-28.

¹⁷⁵ส. ย่องหลี คอณรูป, เรื่องเดิม, หน้า 10.

สงขลา บ้างก็เป็นกุลิชนข้าวจิ้นตุ๋นไฟ¹⁷⁶ การจากไปของผู้ชายในชุมชนนี้ทำให้ในเวลาต่อมา ผู้หญิงก็ค่อยๆ ดำรงสถานภาพไม่ต่างไปจากหัวหน้าครอบครัว การสำรวจตัวเลขปี พ.ศ. 2528 พบว่าชาวหาดขอนหาดยอมรับว่าผู้หญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวมากถึงร้อยละ 48 เกือบจะเท่ากับผู้ชายที่ได้รับการยอมรับเพียงร้อยละ 52 เท่านั้น¹⁷⁷

ด้วยความเชื่อมั่นในแรงงานผู้หญิง (และเด็ก) ดังกล่าวนี้นำให้ชุมชน ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาสามารถปรับตัวก้าวสู่ระบบเงินตราได้เมื่อถึงคราวต้องปรับตัว โดยไม่จำเป็นต้องละทิ้งที่นาหรือเลิกการทำนาไปโดยเด็ดขาด กล่าวคือในขณะที่ผู้ชายต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้างซึ่งมีมากขึ้นตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา หรือหันไปทำไร่ ทำสวน และเลี้ยงสัตว์ ผู้หญิงและเด็กซึ่งอยู่บ้านก็ได้รับความเชื่อมั่นว่าสามารถทำการผลิตบนที่ดินขนาดเล็กของครอบครัวได้อย่างเต็มพื้นที่ ดังในนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. ที่ว่า

โอ้หนูน้อยยังเขว้อ่อนนอนบนดัก	พ่อนี้รักลูกยาไม่ละเลย
ถึงตัวไปใจอยู่ชุมชเมย	ไม่ละเลยเลิกร้างห่างไปนาน
.....	
เมื่อพี่หวานข้าวกล้ำในนาแล้ว	ต้องจากแก้วนพเก้าเจ้างามขำ
น้องซ่อมแปลงแต่งกล้าอุตสาหทำ	รีบปักดำให้เสร็จสำเร็จการ
รับภาระหนักเบาเราคนยาก	พี่ต้องพรากพลัดบุตรสุดสงสาร
แสนละห้อยน้อยใจอาลัยลาญ	เป็นทหาร อ.ส.จึงขอลา ¹⁷⁸

¹⁷⁶ พิณ แสงทอง, สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2544.

¹⁷⁷ ประมวล มณีโรจน์ และเกษม จันทรคำ, เงื่อนไผ่แห่งการดำรงอยู่ของชาวนา: ศึกษาเฉพาะกรณีของ ต.ขอนหาด อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช: โรงเรียนบ้านขอนหาด 2528), หน้า 62.

¹⁷⁸ ห้วน จันทรอดภัย, เรื่องเดิม, หน้า 10.

ผู้วิจัยสังเกตได้ว่านิราศตอนนี้กล่าวถึงเหตุให้กวีต้องไปรับจ้างราชการโดยการเป็นทหารอาสาสมัคร จึงต้องทิ้งงานนาไว้ให้แก่ภรรยาเพียงผู้เดียว กวีฝากฝังไว้ด้วยน้ำเสียงของความเชื่อมั่นในศักยภาพของภรรยา โดยไม่มีท่าทีว่าจะวิตกกังวลว่างานนาจะเป็นงานหนักจนภรรยาไม่อาจทำได้

2.2 แรงงานสัตว์

บทบาทของครอบครัวในการผลิตของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาตั้งกล่าวข้างต้นตั้งอยู่บนพื้นฐานของสัตว์ ในการผลิตของชาวนาตั้งแต่โบราณจนถึง พ.ศ. 2470-2480 ดูเหมือนแรงงานสัตว์ในครอบครัวเข้ามาเกี่ยวข้องในขั้นตอนสำคัญๆ ตั้งแต่การเตรียมดิน การใช้ปุ๋ย การแปรรูปข้าว การขนส่งลำเลียง ตลอดจนไปถึงใช้เป็นพาหนะในการเดินทางติดต่อสัมพันธ์

การเลี้ยงวัวควายไว้ในครัวเรือนเป็นสิ่งปกติในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา การมีวัวควายจึงเหมือนกับการเริ่มต้นอย่างเป็นจริงเป็นจังของการเป็นชาวนา จำนวนวัวควายขึ้นอยู่กับฐานะ หรือจำนวนแรงงานคนในครอบครัว เพราะในการไถนาชาวนาจะไถ 1 คนต่อวัวหรือควาย 1 คู่ ฉะนั้นหากครอบครัวที่มีคนมากก็สามารถไถได้ถึง 4 คู่ บางครอบครัวคนน้อยก็ไถได้เพียงคู่เดียว แสดงให้เห็นว่าแรงงานคนกับแรงงานสัตว์ในครอบครัวชาวนานั้นสัมพันธ์กันอย่างเป็นหนึ่งเดียว การใช้แรงงานสัตว์ในครอบครัวขึ้นอยู่กับลักษณะของพื้นที่ว่าสัมพันธ์กับธรรมชาติของวัวหรือควาย เช่นชาวนาในแถบจังหวัดพัทลุงจะนิยมใช้วัว โดยเฉพาะในการทำนาบริเวณที่ลุ่ม¹⁷⁹ แต่บางพื้นที่เช่นในเขตอำเภอหัวไทรนิยมใช้ทั้งวัวและควาย หลายครอบครัวในเขตอำเภอนี้จึงมักจะมีการเลี้ยงวัวฝูงและควายฝูง¹⁸⁰ ในส่วนของวัวฝูงนั้นเชื่อว่าบางรายมีมากถึง 200-300 ตัว¹⁸¹ ในเขตตำบลบ้านตูล อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช

¹⁷⁹ ป้อม มากคำ, สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

¹⁸⁰ ไพรินทร์ รุยแก้ว, “ศึกษาพลวัตการผลิตและการค้าข้าวในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2542.), หน้า 57.

¹⁸¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 65.

ชาวนารายหนึ่งเล่าว่า ตาของนางเลี้ยงวัวไว้ถึง 100 ตัว และยังมีคนนำมาฝากเลี้ยงอีกจำนวนหนึ่ง¹⁸²

แรงงานสัตว์เป็นปัจจัยที่ขาดเสียไม่ได้สำหรับกระบวนการผลิตของชาวนา เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) เดินทางผ่านไปยังชุมชนชาวนาบริเวณริมทางรถไฟทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลา ในทศวรรษ 2460 ท่านก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะสะท้อนภาพเหล่านี้เอาไว้ในนิราศรับพัชนี ดังเช่นเมื่อรถไฟแล่นผ่านบ้านบางกล้า พัทลุง และแหลมโตนด ดังกลอนที่ว่า

จากสถานีหาดใหญ่ไปบางกล้า	เห็นคนล่อมโคควายอยู่หลายหลั่น
บ้างดำนาถอนกล้าอยู่เนืองนิตย์	กลางทุ่งนั้นแลไปไกลสุดตา
.....	
ถึงสถานีเขาควหาสูง	เห็นคนจูงโคควายอยู่หลายหลั่น
มีถนนสี่แพรกแยกกัน	แพรกหนึ่งนั้นทุ่งสงทางตรงไป ¹⁸³

วัวและควายในชุมชนชาวนาจึงมีความผูกพันกับการดำรงชีวิตของชาวนาเป็นอย่างสูง ชาวนาถือว่าสัตว์เหล่านี้เป็นผู้มีคุณที่จะช่วยให้มีผลผลิตข้าว ชาวนาคำนิ้งว่าการใช้แรงงานวัวควายถือว่าเป็นการทำให้สัตว์ทุกข์ทรมาน ดังในนิราศเกาะใหญ่ ของนายสินวล มากนวล ที่ว่า

ออกทุ่งนาว่าแห้วลึงเลเหลียว	กระสันเลี้ยวแสนห่วงดวงสมร
สุริย์ฉายฉายแผ่แสงอ่อนอ่อน	ค่อยรีบร้อนเร็วมาด้วยอาลัย
กลางทุ่งนาคลาคล่ำเขาคำปึก	โคควายชักคนฟาดทั้งคราดไถ
ต้องชักลากตรากตรำด้วยจำใจ	ตามวิสัยโคควายเขาใช้งาน” ¹⁸⁴

¹⁸² เกลื่อน แก้วตุศ, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

¹⁸³ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 12, 14.

¹⁸⁴ สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 2-3.

บทบาทการใช้แรงงานของสัตว์ซึ่งสัมพันธ์กับการเพาะปลูกของชาวนาเยี่ยงนี้ทำให้เกิดคิดว่าหากทุบตีค่าว่าหรือให้อุดหน้ำอดน้ำด้วยแล้วจะทำให้เป็นบาปมากขึ้น¹⁸⁵ นิราศจินตนาจาริกได้สะท้อนเอาไว้ว่าความทุกข์ของชาวนาที่สุดแล้วจึงส่งผลต่อความสุขความทุกข์ของสัตว์เหล่านี้ด้วย กล่าวคือเมื่อชาวนาไม่ได้ผลผลิตที่คุ้มค่าพอ (เพราะถูกเจ้าหน้ากินดอกเบี๋ยเกินควร) ชาวนาก็รู้สึกหมดกำลังใจที่จะทำนา และดูแลรักษาวัวควาย ดังกลอนที่ว่า

พอรุ่งปีมีข้าวเจ้าหนีทวง
ระกำใจไถนารักษาควาย

ต้นดอกดวงตักไปกำไรหลาย
เลี้ยงร่างกายเช่นนี้ทุกปีมา¹⁸⁶

หรือเมื่อเกิดภัยธรรมชาติขึ้น เช่น ภัยแล้ง ก็ยอมส่งผลไปถึงวัวควาย (และสัตว์เลี้ยงอื่นๆ) ของชาวนาด้วย ดังนิราศอัศจรรย์ชาวนาสิบสองเดือน ว่า

ชาวประหารราษฎรพาร้อนรน
แต่บางแห่งแล้งจัดลมพัดต้อง
ทั้งพืชพันธุ์ธัญญาหารตระการตา
ทั้งหมู่เห็ดเปิดไถในเวลา

ด้วยว่าฝนน้อยนักจักเสียของ
พาเข้าของเสียหายทั้งไรนา
อีกวัวควายลำบากยากนักหนา
ต้องนำพากินน้ำสุดจำไกล¹⁸⁷

ด้วยความผูกพันและเป็นหนี้บุญคุณกันเช่นนี้ ชาวนารายย่อยในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงนับวัวควายเป็นเสมือนเครือญาติ หรือเสมือนคนสนิทหรือคนในครอบครัวด้วย จึงมีชื่อเรียกวัวควายแตกต่างกันไปตามเอกลักษณ์ของแต่ละตัว เช่น อี

¹⁸⁵เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, 2537), หน้า 137.

¹⁸⁶เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 44.

¹⁸⁷ส. ย่องหลี ดอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 20-21.

แดง อีสาว ไอ้ท่อน เป็นต้น¹⁸⁸ ในเรื่องอัศจรรย์ชานาสิบสองเดือนสะท้อนความผูกพันดังกล่าวนี้ไว้อย่างชัดเจน ชานาในวรรณกรรมเรื่องนี้ยืนยันอย่างแข็งขันว่า แม้ว่าพ่อค้ามุสลิมให้ราคาดีอย่างไรเขาไม่ยอมขายเด็ดขาด ดังกลอนตอนนีว่

ควายคู่ไถลูกหล่อคอปพอง	ไถก็คล่องเดินก็ไวกหาไหนหนา
ควายกึ่งมยามก็ใหม่ทรมไถนา	มีราคานั้นไครมาไครมอง
เขามาซื้อแม่ไม่ขายควายตัวนี้	ไถก็ดีขี่ก็ง่ายใช้ก็คล่อง
ไม่เล็กใหญ่ทรมไถ้วยกะนอง	คอปพองพึงพิศมากมาย ¹⁸⁹

หล่อ = รูปร่างและลักษณะดี ทรม = ควร เหมาะสม

ความผูกพันดังข้างต้นนี้ยังนำไปสู่การกำเนิดของพิธีกรรมเกี่ยวกับควาย ตั้งแต่การทำขวัญหรือทำบุญควาย¹⁹⁰ ไปจนถึงพิธีกรรมหลังความตาย เช่น การอุทิศส่วนบุญส่วนกุศล หรือการบังสุกุล และการเก็บหัวหรือเขาเอาไว้เป็นที่ระลึก โดยชานาจะจำได้หมดว่าหัวนั้นเป็นของวัวหรือควายชื่ออะไร มีการปิดทองคำเปลว จุดรูปเทียนบูชาไม่แตกต่างกับเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างใด¹⁹¹

แรงงานวัวควายจึงเป็นแรงงานที่มีค่ามากในชุมชนชานา แม้กระทั่งเมื่อล่วงไปถึง พ.ศ. 2480 ซึ่งในบางพื้นที่เริ่มมีเครื่องจักรช่วยทำนาบ้างแล้วแล้วก็ตาม¹⁹² ในเรื่อง

¹⁸⁸ คำ รักแก้ว, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.

¹⁸⁹ ศ. บ่องหลี ดอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 12.

¹⁹⁰ พิธีทำขวัญหรือทำบุญควายนั้นนิยมทำกันในเดือนห้าของทุกปี โดยการอาบน้ำประแป้ง ตกแต่งด้วยดอกไม้ เครื่องหอม แล้วนำไปยังวัดเพื่อทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้วัดหรือควายที่ตายไป ชาวบ้านจะเรียกว่า บังกุลวัว หรือบังกุลควาย ดู เอี่ยม ทองดี, เรื่องเดิม, หน้า 137-138; และ ไพรินทร์ รุยแก้ว, เรื่องเดิม, หน้า 57.

¹⁹¹ คำ รักแก้ว, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.

¹⁹² นักวิชาการบางท่านระบุว่า ระหว่าง พ.ศ. 2470-2480 การทำนาโดยใช้เครื่องจักรขนาดเล็กได้แพร่หลายออกไปในหมู่ชาวนารายย่อยในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาบ้างแล้วโดยเฉพาะในเขตอำเภอระโนด ข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้เกิดขึ้นบนพื้นฐานที่ว่านายล้น สุวรรณมุสิกโก ซึ่งเป็นจีน

อัครราชอาณาสิบสองเดือนดังที่ยกมาข้างต้นก็พรรณนาว่าการทำงานโดยไม่มีควายนั้น เป็นสิ่งที่ยุ่งยากลำบากและแสดงถึงความอับจนของชาวนา นายสว่าง พงศ์สุชาติ กวีผู้แต่ง นิราศประวัติรับราชการสะท้อนไว้ถึงความภาคภูมิใจของตัวเองเมื่อได้ใช้เงินที่สะสมไว้ ก่อนแรกในชีวิตซื้อควายไถนาให้แม่เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของครอบครัวหลังจาก พ่อเจ็บป่วยจนทำนาไม่ได้ บันทึกประวัติของนายปาน สงกุมาร ดูเหมือนจะยืนยันถึง สำนึกดังกล่าวนี้ของชาวนารุ่นใหม่ๆ ในยุคนั้นได้ดี กล่าวคือนายปานยังคงมั่นใจที่จะ เริ่มอาชีพชาวนาด้วยการซื้อวัวหรือควายได้สักคู่¹⁹³ ความภาคภูมิใจของนายสว่างปรากฏ อยู่ในนิราศประวัติรับราชการของเขาว่า

อาชีพแรกเริ่มงานการต่อสู้	คืองานครูประชาบาลกล่าวขานพร้า
วัดเขาแดง พญาขันธุ์ โรงชั้นน้ำ	เงินประจำสิบหกบาทไม่ขาดเกิน
ครูรงค์ ดิศสรา พาไปอยู่	วิชาครูแนะให้ไม่ขัดเงิน
การไปมาอาศัยใช้เท้าเดิน	อยู่ไม่เกินสามเดือนก็เคลื่อนจร
เงินตกเบิกรับไว้เอาให้แม่	เพื่อได้แก้เศรษฐกิจคิดผันผวน
ได้ซื้อควายไถนาไม่อาทร	เป็นเงินก้อนแรกได้ไม่อายเลย ¹⁹⁴

¹⁹²(ต่อ) ชาวนาเจ้าของผืนนาขนาด 700 ไร่ในปี พ.ศ.2472 เป็นต้นแบบ อย่างไรก็ตามก็ดี จากการเก็บข้อมูล ภาคสนามของผู้วิจัย พบว่านอกจากชาวนารายใหญ่แล้ว ยังไม่มีชาวนารายย่อยมีกำลังพอที่จะ กระทำเช่นนั้นได้ ไม่ว่าจะเป็นโดยการซื้อเครื่องจักรมาใช้เอง หรือแม้แต่การจ้างเครื่องจักรของนายล้น สุวรรณมุสิกโก ความเป็นจริงข้อนี้อาจชัดเจนยิ่งขึ้นหากพิจารณาจากข้อเขียนเพื่อส่งเสริม ประสิทธิภาพการผลิตของชาวนาหลายสำนวนในนิตยสาร “ศรีธรรมราชศึกษา” ของมณฑล นครศรีธรรมราชในช่วงต้นทศวรรษนี้ ข้อเขียนเหล่านี้ไม่มีการกล่าวถึงเทคโนโลยีขั้นสูงนี้เลย นอกจากคำแนะนำให้คัดเลือกและบำรุงร่างกายของวัวควายให้แข็งแรงขึ้นแล้ว เทคโนโลยีขั้นสูง ที่สุดซึ่งทางราชการกล่าวถึงก็คือ “ไถเกษตร” ซึ่งใช้งานได้ง่ายและทนทานกว่าไถดั้งเดิมของชาวนา เท่านั้น (ข้อสันนิษฐานเรื่องเครื่องจักรที่แพร่หลาย ดู ตรีณี บุญภิบาล, เรื่องเดิม, หน้า 34.)

¹⁹³ปาน สงกุมาร, เรื่องเดิม, หน้า 20.

¹⁹⁴สว่าง พงศ์สุชาติ, เรื่องเดิม, หน้า 84.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นที่น่าสังเกตว่าบทบาทของคนต่างวัย ต่างเพศในชุมชนชาวนานั้นยังมีความยืดหยุ่นเป็นอย่างสูง ความยืดหยุ่นนี้เอื้อประโยชน์ให้แก่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาและมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของอาชีพชาวนาอีกด้วย กล่าวคือบนฐานบทบาทระหว่างคนต่างเพศ ต่างวัย ยืดหยุ่นต่อกันเป็นอย่างสูง เมื่อบวกกับสภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนที่เป็นแหลมยาว-แคบแต่ทว่ามีความหลากหลาย โอกาสในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจเชิงซ้อนจึงมีอยู่อย่างสูงด้วย ขณะที่ผู้ชายชาวท่าหยีออกไปตัดไม้ขายหรือเป็นแรงงานให้แก่ ‘เหี้ยเจียง’ ผู้หญิงก็อาจออกไป “ขกซบยอ คั่นขอใส่”¹⁹⁵ ขณะที่เด็กๆ อาจอยู่ดูแลบ้านเรือนและเลี้ยงน้อง บันทึกของบรรเลง ชูดำ หลานชายของเจ้า ชูดำ ผู้แตงนิราศวัดถ้ำ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในการผลิตบนฐานของครอบครัวชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้เป็นอย่างดี บันทึกนั้นกล่าวว่า “การหาปลากลายเป็นหน้าที่ของนายกล่อมกับลูกคนโต การดำเป็นหน้าที่ของเมียและลูกผู้หญิงตามแต่จะว่างเวลาไหน การเก็บเกี่ยว เมียนายกล่อมจะฝึกลูกผู้หญิงให้เป็นทุกคน ลูกชายอีก 3 คนก็ได้รับการฝึกด้วย...เลิกเรียนพ่อจะใช้ให้เสรี ปราโมทย์ ไปหาปลาตามหนองบึงเพื่อนำมารวมกับปลาที่ซื้อจากตลาดมาทำน้ำแกงขนมจีน และให้มยุรีไปยกยอกุ้งนา ให้ภรรยารอกแป้ง บรรเลงบดแป้ง เพื่อทำขนมจีนในวันรุ่งขึ้น โดยพ่อจะเป็นคนไปหาไม้แห้งที่หยีในมาทำฟืน ในการทำงานขนมจีน พ่อจะลุกขึ้นดัมแป้ง เวลาตี 3 ครั้งปลุกแม่แซ่แป้ง พ่อเน้นบิบบ บางครั้งก็บิดด้วย ถ้าเป็นช่วงโรงเรียนปิด หน้าที่นี้เป็นของบรรเลง...นอกจากนี้พ่อยังให้ลูกทุกคนรู้จักความเป็นอยู่ที่แท้จริงของชาวนา กรรมวิธีที่จะได้เม็ดข้าวมาหุงหากิน เช่น การนวด แม้ภรรยามยุรี บรรเลง จะเป็นครูแล้ว แต่ฝ่าเท้ายังคงหนาอยู่ ก็ยังนวดต่อมาหลายปี การสี การซ้อม ลูก 6 คนแรกชำนาญหมด มีหน้าซ้ามยุรี ยังเดินทวนข้าวเปลือกไปขายเมื่อยามขาดเงิน”¹⁹⁶

¹⁹⁵ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 7, 9.

¹⁹⁶ บรรเลง ชูดำ, เรื่องเดิม, หน้า 10.

3. ชาวนาในระบบตลาด

ในนิราศเมืองปะเหลียนซึ่งสะท้อนภาพบางส่วนของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาช่วงปี พ.ศ. 2422 พระยาโสมณพัทลุงกล่าไม่สนใจที่จะบรรยายให้เราเห็นเลยว่าการค้าขายกันในชุมชนนี้บ้างแล้วหรือไม่

อย่างไรก็ดีนี่ก็ไม่ใช่เหตุผลที่จะนำไปสู่ข้อสรุปว่าชาวนาในชุมชนแถบนี้ยังไม่รู้จักการค้าขาย หากเป็นไปได้มากกว่าที่การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตชุมชนชาวนาในระยะนั้นยังไม่มีความต้องการสิ่งของซึ่งจะพึงหาได้จากตลาดเท่านั้นมากพอเหมือนในระยeh์หลังๆ แม้แต่ในเมืองศูนย์กลางการปกครองอย่างเมืองลำปำ ในปี พ.ศ.2432 หรือ 10 ปีหลังนิราศเมืองปะเหลียน “ตลาดมีของขายกร่อยๆ มีร้านฝ้ายอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนสักสี่สิบห้าสิบคน มีของคนละคระจาดบ้าง ไม่ถึงกระจาดบ้าง”¹⁹⁷ ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 รัฐบาลที่กำลังเคลื่อนเข้าสู่การบริหารโดยระบบเงินตราอย่างเต็มรูปแบบ คือรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงกังวลมากต่อวัฒนธรรมชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนหรือการพึ่งพาอาศัยกัน จึงมีความคิดที่จะใช้กลไกราคากระตุ้นให้ตลาดชุมชนชาวนาตึกัก เพราะเชื่อว่า “ถ้าของรับประทานแพงขึ้นเสมอ...คงทำให้ราษฎรทั้ง 3 เมืองหมั่นประกอบการทำงานมากขึ้น เพราะจะเอาไสรยกันรับประทานอย่างแต่ก่อนไม่ได้”¹⁹⁸

พิจารณาจากข้อมูลข้างต้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2420 – 2450 เป็นอย่างช้า ผลผลิตอันพอเพียงในชุมชนชาวนายังเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตลาดเข้ามาสู่การยอมรับของชาวนาอย่างกว้างขวางไม่ได้ ตลาดยังเป็นเพียงศูนย์กลางของคนในชุมชนเมืองเท่านั้น ชาวนายังคงอยู่ในวัฒนธรรมของการให้และแลกเปลี่ยนกันอย่างเข้มข้น การสำรวจไม่พบวรรณกรรมนิราศที่ให้ภาพ ความคิด และบรรยากาศของชุมชนในช่วง 2 ทศวรรษนี้เพื่อยืนยันถึงสมมติฐานดังกล่าว แต่เมื่อพิจารณาจากระบบความสัมพันธ์ โดยเฉพาะระบบครอบครัวและเครือญาติที่ยังคงเหนียวแน่นอยู่ในสำนึก

¹⁹⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 22.

¹⁹⁸ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจ ศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

ของชาวนา (แม้สังคมชาวนาจะขึ้นอยู่กับหัวเลี้ยวหัวต่อของการเป็นครอบครัวเดี่ยวแทนครอบครัวขยายแบบเก่า ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป) ชาวนานอกเขตเมืองยังคง “ให้” และ “แลกเปลี่ยน” กันเป็นสำคัญ การซื้อขายจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อชาวนาจำเป็นต้องบริโภคสิ่งซึ่งชุมชนไม่อาจผลิตได้ หรือผลิตได้ไม่เพียงพอเท่านั้น ความเข้มแข็งดังกล่าวทำให้แม้แต่เมื่อเวลาล่วงเลยไปถึง พ.ศ. 2480 แล้ว ชาวนายังเปลี่ยนแปลงจากการแลกโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ในนิราศจินตนาจาริก ชาวจีนต้องตอบสนองวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนอันเข้มแข็งของชาวนาด้วยการตั้งโรงสินค้าที่สามารถซื้อและแลกของได้ในชุมชนทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา¹⁹⁹

อย่างไรก็ดี การไม่เข้าสู่ตลาดอย่างง่าย ๆ เช่นนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าชาวนาจะปิดหูปิดตาไม่รับรู้หรือซึมซับเส้นใบบางประการของตลาดเข้ามาไม่ ปฏิสัมพันธ์ซึ่งชาวนามีต่อวัดในชาวจีนในระยะต่อมาทำให้วัดมีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนเปลี่ยนของมโนทัศน์ด้านการค้าขายของชาวนา ขณะที่ปฏิสัมพันธ์กับชาวจีนทำให้ตลาดปรากฏและเป็นที่รับรู้แก่ชาวนาอย่างชัดเจนและกว้างขวางมากขึ้น

3.1 มโนทัศน์ด้านการค้าขายของชาวนา

วัดในชุมชนชาวนานั้นมีฐานะเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาช้านาน²⁰⁰ ความเป็นศูนย์กลางนี้นอกจากจะทำให้ชาวนาเกิดความเชื่อมั่นและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างสูงแล้ว ยังส่งผลให้ผู้คนหลากหลายและต่างระดับชั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกันโดยไม่รู้ตัวอีกด้วย เช่นในบรรยากาศการเทศนาธรรมของพระเทพญาณเวทีในนิราศจินตนาจาริก กวีบรรยายเอาไว้ว่า

บ้างคนเคยรู้จักกันมักคุ้น
ผู้ปกครองท้องถิ่นและจีนจาม
เช้าวันนี้ชี้แจงแถลงไข

ท่านเจ้าคุณปราศรัยสืบไต่ถาม
เต็มล้นหลามโรงธรรมนำกันมา
ตามนิสัยคนฟังไม่กังขา

¹⁹⁹ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 43.

²⁰⁰ โปรดดูเพิ่มเติมในบทที่ 5

ดำเนินความตามบาปที่มีมา

“สัตยาละ ตรีติ” สี่ประการ²⁰¹

โอกาสเหล่านี้เองที่จะเกิดการถ่ายทอดปะทะสังสนธ์ระหว่างผู้คนต่างชนชั้น
ต่างคตินิยมและต่างประสบการณ์ นายเพียร นะมาตร์ กล่าวว่าไม่ว่าไทยหรือฝรั่งถ้าหาก
ได้มาใกล้ชิดกันได้ปะทะสังสนธ์กัน ทุกคนก็เสมือนญาติ

ไทยฝรั่งทั้งมวลล้วนแต่ญาติ

เหตุเพราะขาดสนิทหน้าจึงพาเลย

นับให้ดีแล้วไม่มีคนอื่นเลย

หากคุ้นเคยกันแล้วเราจะเข้าใจ

การนับญาติชาตินี้วิธีบ้าน

ถือเรื่องการติดต่อเป็นข้อใหญ่

คนอยู่ใกล้ได้สนิทคิดกันไป

ส่วนคนไกลนับขาดใช้ญาติวงศ์²⁰²

ผู้คนในงานวัดคอนคันจึงหลากหลายไปด้วยผู้คนหลากหลาย ทั้งพม่า แยก มอญ
ละว้า จีน ดังกลอนว่า

คนมากมายหลายแห่งแต่งกายแปลก พม่าแยกมอญละว้าจีนมาใหม่

แต่งตัวงามตามภาษาทั่วหน้าไป

ที่ชอบใช้ถุงโสร่งโจงกระเบน²⁰³

กลอนนิราศบทนี้แม้จะมีนัยของการแสดงวาทะกวีอยู่บ้าง เพราะกล่าวถึงชนชาติ
ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับประวัติศาสตร์ลุ่มทะเลสาบสงขลาน้อยมาก แต่โดยนัยสำคัญแล้วยัง
สะท้อนให้เห็นได้ว่านี่คืออุดมการณ์ของวัดในอันที่จะเป็นพื้นที่ที่เปิดกว้างให้ผู้คนไม่
จำกัดชาติพันธุ์ได้เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กัน

พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) ผู้แต่งนิราศรับพัชนี มีคนจีนชาวหลังสวนเป็นศิษย์
คนหนึ่ง จีนคนนี้แม้จะไม่ได้เป็นศิษย์กันกุฎิที่เข้ามาหาท่านเหมือนกับชานาทั่วไป แต่

²⁰¹ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 13.

²⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

นำที่จะทำให้ท่านได้ใกล้ชิดคนจีนมากขึ้น และสิ่งที่คนจีนมีก็คือวัฒนธรรมการค้าพาณิชย์ จึงยอมทำให้พระสงฆ์รู้จักการค้าไปโดยไม่รู้ตัว ด้วยเหตุนี้เมื่อท่านกล่าวบรรยายภาพการค้าขายซึ่งท่านเห็นในชุมชนริมทางรถไฟ ถ้าหากการค้าขายนั้นไม่ใช่การค้าสัตว์ซึ่งขัดกับหลักพระพุทธศาสนาแล้วพระครูวิจารณ์ศีลคุณก็ไม่ได้แสดงความคิดเห็นในเชิงประเมิณค่าการค้าเหล่านั้นเลย ฉะนั้นการค้าขายในมโนทัศน์ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณจึงหาใช่การแสวงหากำไรหรือการสะสมทุนเหมือนกับมโนทัศน์การค้าของชาวจีน หากเป็นช่องทางหนึ่งในการทำมาหากินของคนที่ไม่มีโอกาสทางเศรษฐกิจเท่านั้น ภาพคนจีนที่สะท้อนอยู่ในความเข้าใจของท่านเช่นจีนหั่น จึงน่าเวทนาเพราะเป็นการทำมาหากินที่ต้องอดทนและยากลำบากไม่น้อย ดังที่บรรยายว่า

หลังสวนนี้มีศิษย์ชื่อจีนหั่น	เที่ยวหากินเรือซัดพลัดจากที่
เขารื่นอยู่ที่บ้านหลังสวนนี้	นานหลายปีไปที่วัดในศรัทธา
เอาฉากฝาพระบาทไปถวาย	หวังจะได้เป็นญาติพระศาสนา
บอกว่าอยู่หลังสวนแล้วไหว้ลา	ไปนานช้ากว่ายี่สิบปี
คิดสืบหาไม่ที่จะได้ถามใคร	รุดเลยไปล่องทางหว่างวิถี
ถึงตะโกเขาบีบรีบทันที	ถึงสรี วิสัย ไปทุ่งคา ²⁰⁴

ท่านเองเดียวกับจีนพ่อค้าเร่ที่บ้านหนองจิ่งซึ่งพระครูวิจารณ์ศีลคุณบรรยายถึงความเวทนาเหมือนกันว่า

หยุดให้คนจีนลงส่งพินน้ำ	ดีสามยามกลางกายยังไม่เที่ยง
เอาพินน้ำใส่รอได้พอเพียง	เล่ห์กลเลี้ยถึงสถานบ้านหนองจิ่ง
เห็นจีนเทศสะพายผ้าเที่ยวค้าขาย	แพรผ้าด้ายเที่ยวค้าหาทรัพย์สิน
ไม่มีเรือจ้างม้าอาศัยดิน	เที่ยวหากินตามลำบากคนยากจน ²⁰⁵

²⁰⁴ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 19.

²⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

การที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณรู้สึกเวทนาชาวจีนพ่อค้าเร่เหล่านี้ผู้น้อยไม่ยอม ทำให้เราพอจะพิจารณาได้ว่าท่านมองว่าการค้าขายคือการทำมาหากินอีกช่องทางหนึ่งเหมือนการทำนา การทำสวน ทำไร่ หรือแม้แต่การขึ้นตาลโตนด ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่ามโนทัศน์เกี่ยวกับการค้าขายของวัดและพระสงฆ์ย่อมเป็นมโนทัศน์ที่แตกต่างกับมโนทัศน์แบบพ่อค้าชาดเจน กล่าวคือขณะที่มโนทัศน์พ่อค้าเห็นว่าการค้าขายคือการระดมสินค้าเพื่อการสะสมทุน วัดกลับมองว่าการค้าขายคือการขายของที่มีอยู่แล้วเพื่อหาเงินมาใช้จ่ายเท่านั้น สินค้าของชาวนาในวรรณกรรมจึงเป็นสินค้าเล็กๆ น้อยๆ เช่น น้ำตาลโตนด หมากรุก²⁰⁶ ยาขม (ขมชนิดหนึ่งคล้ายกะหล่ำ) ต้ม ผลส้มโอ²⁰⁷ อาหาร และขนมหวาน²⁰⁸

ในฐานะศูนย์กลางของชุมชนชาวนา วัดและพระจึงย่อมจะถ่ายทอดมโนทัศน์ดังกล่าวออกไปสู่ชาวนาที่เข้ามาปฏิสัมพันธ์ด้วยอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อจำเป็นต้องเดินเข้าสู่ตลาดเพื่อแสวงหาเงินตราชาวนาจึงเดินเข้าไปด้วยท่าทีที่แตกต่างไปจากคนจีนอย่างเห็นได้ชัด ในนิราศไปจังหวัดตรัง แม้ว่าจะเป็นพ่อค้ารับซื้อไม้รายใหญ่ แต่เหยียดเยี่ยงในสายตาของนายคลังผู้แต่งนิราศเรื่องนี้กลับเป็นเสมือนผู้กระทำบุญคุณแก่ชุมชนชาวนาทำหยาอย่างยิ่งใหญ่ว่า ความรู้สึกเช่นนี้คงไม่เกิดขึ้นกับนายคลังโดยปราศจากพื้นฐานความเป็นจริงที่ว่าชาวนาทำหยาเองก็ควรจะรู้สึกเช่นนั้นด้วย ดังความว่า

เมื่อแต่ก่อนอาชีวะชาวทำหยา	สามัคคีทำไม้ขายเหยียดเยี่ยง
แถบรกรกเรือใหญ่ใส่พอเพียง	ไม่เอนเอียงชักใบไปบ่ออย่าง
ตั้งพันหมื่นคืบคานไม่หวาดไหว	บรรทุกไปยังมีกุลีจ้าง
แต่ละลำกำไรหลายสตางค์	ในตารางแถมมารับเอามา
พวกชาวบ้านทั่วไปอาศัยเหยียด	ถึงขาดเบียดเอาก่อนแก่ผ่อนหา ²⁰⁹

²⁰⁶ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), ภาษิตสูงสอนหลาน, หน้า 2-3.

²⁰⁷ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 14.

²⁰⁸ เพ็ชร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 13.

²⁰⁹ คลึง สุขะปณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

เหี้ยเจี๋ย = เฮียเจี๋ย บ่อย่าง = สงขลา เหี้ย = เฮีย เบี้ย = เงิน

หรือในสุโขทัยคำกลอนตอนที่ชาวนาบ้านปากสระทำข้าวแกงขายคนโดยสารที่รถไฟตกราง กวียังสะท้อนถึงมโนทัศน์เกี่ยวกับการค้าขายว่ายังไม่ใช่เป็นเรื่องของการฉกฉวยโอกาสในการแสวงหากำไรแต่อย่างใด น้ำเสียงของกวียังชื่นชม การขายข้าวแกงของชาวนาปากสระราวกับไม่ใช่การขาย หากเป็นการทำบุญกุศลมากกว่า

รับหุงข้าวแกงไก่อังใจหวัง	หาบมาตั้งดักขายทั้งชายหญิง
คนโดยสารแย่งกันซื้ออื้อฉาวจริง	ทุกทุกสิ่งหมดหม้อไม่พอกัน
คนโดยสารหลายร้อยค่อยขึ้นจิต	ไม่นึกคิดกลัวอดข้าวคราวกลับขึ้น
เพราะหวังพึ่งชาวปากสระมาขายกัน	นำชมครันชาวปากสระใจอารี ²¹⁰

3.2 ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชาวนากับชาวจีน

ชาวจีนในนิราศเมืองปะเหลียนกระจายอยู่โดยทั่วไปแล้วแม้กระทั่งในเขตเขาควนชายแดนพัทลุง-ตรัง พวกเขาตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างมั่นคงแล้วก่อน ปี พ.ศ. 2422 ความมั่นคงที่ว่าอาจเห็นได้จากภาพที่พระยาโสภณพัทลุงสะท้อนถึงลักษณะชุมชนที่ทำเกษตรกรรมเพื่อการค้า และเลี้ยงสัตว์ กลอนนิราศกล่าวว่า

ทั้งบ้านนายพร้อมเดินขึ้นเนินเลี้ยว	ประเดี้ยวเดียวเห็นเด็กเล็กย่อมๆ
มันนั่งเฝ้าสวนแดงแฝงต้นพะยอม	เดินค้อมๆ เห็นพี่วิ่งหนีพรุ
บ้านทนายเจ้ามาอยู่เต็มบ้าน	ตั้งโรงร้านเรียงรายไว้เลี้ยงหมู
นางเมียเจ้างามพริ้งว้างเกรียวกรู	มายืนดูพวกพี่ไม่มีอาย ²¹¹
บ้านทนาย = บ้านท่าพระยา อำเภอปะเหลียน จังหวัดตรัง	

²¹⁰ พระภัทรธรรมธาดา, อดตประวัติคำโคลง, หน้า 33.

²¹¹ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 15.

ผู้วิจัยสังเกตได้ถึงน้ำเสียงของพระยาโสภณพัทลุงกุลที่มีต่อชาวจีนเหล่านี้ ในฐานะชนชั้นปกครอง เป็นธรรมดาที่ท่านรู้จักคุ้นเคยกับชาวจีนมายาวนาน แต่ชาวจีนที่เป็นเกษตรกรเหล่านี้ ท่านมองเหมือนกับมองชาวลุ่มทะเลสาบสงขลาทั่วไป ความเป็นจริงนี้ชี้ให้เห็นถึงสถานะความเป็นราษฎรในชุมชนของชาวจีนในยุคนี้ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นท่าทีดังกล่าวยังแสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับชาวจีนในยุคนี้คงจะใกล้ชิดกันในระดับสูงพอสมควร จนชนชั้นปกครองมองอย่างเท่าเทียมกับราษฎรไทย ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นคนต่างด้าวเมื่อเทียบกับชนชั้นปกครองในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือสมัยรัฐธรรมนูญของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันพอสมควรนี้ก็หาได้นำโอกาสทางสังคมและเศรษฐกิจมาให้อย่างเท่าเทียมกันด้วยไม่ นิราศเมืองปะเหลียนบอกเราถึงความเป็นจริงข้อนี้ กล่าวคือกิริยาอาการของคนไทยที่บ้านลำสุโข่งที่แสดงออกต่อชนชั้นปกครองนั้นแตกต่างกันอย่างตรงกันข้ามกับกิริยาอาการของ (แม้แต่) เมียชาวจีนอย่างสิ้นเชิง ชาวบ้านลำสุโข่งนั้นเก๋ๆ กังๆ เมื่อต้องเจอกับคนในชนชั้นสูงกว่าจนพระยาโสภณพัทลุงกุลเปรียบเป็นลิง ดังกลอนกล่าวว่า

ช้างข้ามคลองร้องถามไปทันใด	กำนันบ้านลำสุโข่งไปไหนหา
พวกชาวบ้านเกรียวกรูเป็นหมู่มา	คู่วงที่เช่ซำเหมือนนาร ²¹²

แต่ในหมู่บ้านจีน “นางเมียเจ๊กงามพริ้งว้างเกรียวกรู มายืนดูพวกพี่ไม่มีอาย”

น่าสังเกตว่าแม้แต่ “เมียเจ๊ก” ซึ่งเป็นไปได้มากกว่าอาจจะเป็นชาวไทย²¹³ ก็ไม่อายและไม่เกรงกลัวคนที่มีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจสูงกว่าตน สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึง

²¹² พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

²¹³ ไม่มีตัวเลขผู้หญิงชาวจีนในมณฑลนครศรีธรรมราชชัดเจนในช่วง พ.ศ. 2420-2430 แต่คงจะยังน้อยอยู่มาก เพราะแม้แต่เมื่อราชการได้สำรวจในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2472) จำนวนหญิงจีนยังมีเพียงแค่ 6,000 คนเท่านั้น และมาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ขอบข่ายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมในชีวิตของชาวจีนที่กว้างขวางกว่าชาวนา และพวกเขายพยายามที่จะขยายขอบข่ายความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ออกไปโดยตลอดเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เมื่อราว พ.ศ. 2440 จีนหนีจากหลังสวน จังหวัดชุมพร ซึ่งเข้ามาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในฐานะพ่อค้าเร่ได้นำพระบรมฉายาลักษณ์ของกษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งไปถวายแด่พระครูวิจารณ์ศีลคุณ แม้ว่าเขาจะไปแล้วไม่เคยกลับไปหาพระครูวิจารณ์ศีลคุณอีกเลยตลอดเวลา 20 ปีก่อนพระครูวิจารณ์ศีลคุณแต่งนิราศรับพัชนี แต่พระครูวิจารณ์ศีลคุณยังภาคภูมิใจว่าจีนหนีเป็นศิษย์²¹⁴ สำนักเช่นนี้ย่อมเอื้อประโยชน์ให้แก่การประกอบกิจกรรมในฐานะพ่อค้าเร่ของเขาไม่น้อย เพราะพระครูวิจารณ์ศีลคุณนั้นเป็นพระที่มีชื่อเสียง มีความสัมพันธ์กับทั้งทางการและชุมชนชาวนาอย่างลึกซึ้ง ไม่มีหลักฐานที่จะมายืนยันถึงความเป็นไปได้เช่นนี้ แต่ด้วยพื้นฐานความเป็นจริงที่ว่า ชาวจีนเป็นชาติพันธุ์ที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นธุรกิจ การมาหาพระครูวิจารณ์ศีลคุณเพียงครั้งเดียวแล้วไม่กลับมาอีกเลยนั้นชวนให้เข้าใจได้ว่าจะไม่ใช่การมาหาเพราะหวังจะได้เป็นญาติพระศาสนา²¹⁵ อย่างที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณเข้าใจ แต่เพื่อขยายโอกาสและเครือข่ายทางเศรษฐกิจในชุมชนมากกว่า

ด้วยเหตุนี้เมื่อวรรณกรรมนิราศเล่าถึงบรรยากาศของตลาด หรือชุมชนริมทางรถไฟที่เติบโตขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2459 เป็นต้นมา ตัวละครที่วรรณกรรมนิราศหลีกเลี่ยงที่จะไม่กล่าวถึงไม่ได้ก็คือชาวจีน เพื่อให้ได้เงินตรา ชาวจีนพยายามทำกิจการงานทุกอย่าง ตั้งแต่การเป็นพ่อค้าเร่²¹⁶ ทำการเกษตรเพื่อค้า เช่นการเลี้ยงหมู ทำสวนผัก ปลูกแตงโม²¹⁷ เป็นแรงงานรับจ้าง เป็นช่างตัดผม²¹⁸ หรือแม้กระทั่งเป็นขอทาน²¹⁹ และแย่งอาชีพที่ขึ้น

^{213(คธ)} ในช่วง 2-3 ปีหลังจากนั้น ด้วยเหตุนี้ ‘เมียบ๊ัก’ ที่พระยาโสภณพัทลุงกล่าวถึงจึงเป็นไปได้มากกว่าจะเป็นหญิงชาวไทย ดู กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26. 5 ก/21 เรื่องสนทนากับพระยาศรีธรรมราช สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช,” 23 ตุลาคม 2472.

²¹⁴ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 19.

²¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

²¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11, 19.

²¹⁷ พระยาโสภณพัทลุง (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 12.

²¹⁸ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 16-17.

ชื่อของชาวชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาเช่นการทำกะปิ กุ้งกะปิ ปลาของชาวชุมชนบ่ออย่าง
จนชาวบ้านต้องเลิกไป ดังที่โคลงนิราศบันทึกไว้ว่า

คนไทยทำกะปิ กุ้ง	กะปิ ปลา
มีรสเลิศโอชา	ชุ่มเชื้อ
จีนเห็นจึงจำมา	ทำแข่ง ขายเฮย
ไทยที่เคยกอบเกื้อ	จึงน้อยนิยมไปฯ ²²⁰

ระหว่างการคืนรนอย่างผู้ต่ำด้อย ภาพชาวจีนเหล่านี้ปรากฏอยู่ในวรรณกรรม
อย่างนำเวทนาสงสาร ในนิราศรับพัชนี แม้ว่าพระครูวิจารณ์ศีลคุณจะไม่ได้แสดง
ความรู้สึกสมเพชเวทนาจีนหীনอย่างตรงไปตรงมา แต่การ “เที่ยวหาถิ่นเรือซัดพลัดจาก
ที่” ที่ท่านเขียนถึงจีนหীনเป็นภาพที่งดงามทางวรรณศิลป์ เป็นการสร้างโวหารกวีที่สื่อ
ความได้กว้างไกลเป็นอย่างมาก จนสร้างความรู้สึกเวทนาสงสารได้อย่างลึกซึ้งยิ่งกว่า
การบอกอย่างตรงไปตรงมาเสียอีก เพราะในคติของชาวนาที่มีหัวใจเป็นครอบครัวและ
เครือญาติ ไม่มีการคืนรนใดที่น่าทุกข์เวทนาไปกว่าการคืนรนของผู้พลัดบ้านพลัดเมือง
หรือนกพลัดรังพลัดแม่อีกแล้ว นายคลิ่ง สุขชะปุ่นคณะพันธ์เองเมื่อเห็นจีนขอทานบนตู้
รถไฟก็อดไม่ได้ที่จะทำบุญทำทาน ดังกลอนนิราศกล่าวว่า

เหลียวเห็นคนจนโซโอดนาถ	นุ่งผ้าขาดแหกหัดขึ้นจกดขา
ถือไม้เท้าหนึ่งมือถือกะลา	เป็นภาษาแจ็กแท้เฝ้าแต่มอง
ดูซุบซิดทั้งร่างเหมือนอย่างซาก	นึกกระดากใจสลดสยดสยอง
เห็นคนมายกกะลาขึ้นประคอง	วาทาพร่องออกกะทู้ไม่รู้ฟัง
ผลแต่ก่อนไม่ได้ทำจึงลำบาก	ต้องอดอยากอาหารผ่านทุกขัง
ทำปณามาสัตว์ตัดชีวิต	เป็นเวรังติดตนในจนโซ

²¹⁹ คลิ่ง สุขชะปุ่นคณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 23.

²²⁰ พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 45.

ได้กินบ้างอดบ้างอย่างทุเรศ	หมดสิ้นเขตความสุขรับทุกข์โง
เป็นทุกข์ตั้งแต่ทุกข์ไม่สุขมโน	เดินเซโซซวนซงไม่ตรงทาง
ฉันทิบบิเญ่อกตั้งนั่งอุทิส	ความตั้งจิตหวังผลกุศลสร้าง
ไปข้างหน้าอย่าให้ความอับปาง	ผลที่วางทานทำช่วยบำเรอ ²²¹

แหก = ขาด

ด้วยวิสัยของผู้มีวิญญานอดทน อดกลั้น และอดออม ถืกคิดว่า “เกิดมาชาติหนึ่ง ต้องสร้างเนื้อสร้างตัวให้ได้”²²² ทำให้ในเวลาไม่นานนักคนจีนที่เข้าไปสัมพันธ์อยู่กับ ชุมชนชาวนามีเงินตรามากพอที่จะลงทุนทางการค้าและขยายการลงทุนออกไปเรื่อยๆ การขยายตัวของตลาดซึ่งอยู่ห่างจากชุมชนริมทางรถไฟซึ่งเราเห็นได้ชัดขึ้นหลัง พ.ศ. 2470 จากนิราศนายชิตจะมีชาวจีนเข้ามาเป็นองค์ประกอบสำคัญ ตลาดโคกขนุน (ที่ต้อง กลายเป็นตลาดร้างเพราะอยู่ไม่ไกลจากตลาดท่าแนะ [ปากคลอง] ซึ่งเติบโตอย่างรวดเร็ว หลังเกิดเส้นทางรถไฟ) ก็เป็นตลาดที่ก่อตั้งขึ้นโดยชาวจีน ดังที่บรรยายไว้ในนิราศเกาะ ใหญ่ ของสินวล มากนวล ว่า

แต่ก่อนนี้เคยเป็นที่ตลาดนัด	แรกไม่จัดสรรสร้างทางถนน
ตลาดลุ่มลุ่มลงไม่คงทน	คงมีคนอยู่ที่นี้เท่านี้เอง
ชนชราคราครั้งตั้งตลาด	มีแต่ชาติจีนแก่ตาแปะเถง
อยู่ปกรองครอบครวไม่กลัวเกรง	เป็นนักเลงการค้าหากำไร ²²³

นำคำนี้ช่วยว่าภาพชาวจีนซึ่งสะท้อนอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนนั้นเป็นภาพของ ชาวจีนที่มีสถานภาพอยู่อย่างมั่นคงในกลุ่มทะเลสาบ ชาวจีนเหล่านี้คุ้นเคยกับระบบ

²²¹ คลิ่ง สุขบุปผะพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

²²² หลานกั้ง, ต้นตระกูลรัตนวงศ์ (แซ่จิ๋ว) (สงขลา: บรรณการพิมพ์ หาดใหญ่, 2545), หน้า 5.

²²³ สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 10-11.

เศรษฐกิจเงินตราอย่างสูงแล้วจากบ้านเกิดเมืองนอน เมื่อพวกเขามีฐานะเท่าเทียมกับชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ยังไม่คุ้นเคยกับเงินตรามากนัก จึงเป็นภาพความสัมพันธ์ที่เหลื่อมล้ำกันอยู่ไม่น้อย เอกสารของทางราชการทำให้เราทราบว่าระหว่างปี พ.ศ. 2440-2450 ตลอดเส้นทางจากระโนดไปถึงหัวไทรเรียงรายไปด้วยโรงสินค้าซึ่งพ่อค้าชาวจีนเข้ามาตั้งเพื่อแลกข้าวกับชาวนา²²⁴ ภาพโรงสินค้านี้ยังคงมีอยู่ในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบแม้ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวนาจะล่วงเลยมาถึง พ.ศ. 2470 แล้ว ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศจินตนาจารึกว่า

ลมพัดคล่องคล่องกว้างสองข้างโปร่ง	ไม่คดโค้งแกลดตลอดสาย
มีเรือนบ้านร้านโรงอยู่เรียงราย	วางของขายกระจุกกระจิกตามริมคลอง
หมู่บ้านใหญ่ไถ่กาหมูหมากล่า	ใช้ทางน้ำแจวพายขายสิ่งของ
มีที่วางข้าวยาทำเป็นช่อง	เร่ร่อนของแลกข้าวกับชาวนา
คนแถวนี้มีข้าวเลี้ยงเลี้ยงชีวิต	ตีค่าคิดจ่ายแจกแลกซื้อหา
ทุกสิ่งสิ้นกินอยู่เกลือกปลา	ต้องแลกมาด้วยข้าวทุกเช้าเย็น ²²⁵

เลี้ยง = ลักษณะนามของมัดข้าวที่เก็บจากแคะ เลียงละ 1-2 กิโลกรัม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่มีการ “แลกข้าวเลี้ยง” กับสินค้านั้น ร้านค้าก็มีอยู่แล้ว ภาพนี้นอกจากจะบอกเราถึงความเหลื่อมล้ำกันในทางเศรษฐกิจและความเชี่ยวชาญในระบบเงินตราแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงปริมาณเงินตราที่มีอยู่ในมือชาวนาด้วยว่าไม่มีการสะสมไว้สำหรับจับจ่ายซื้อหาสิ่งของจำเป็นสำหรับครอบครัวได้ตลอดเวลา ความเหนือกว่าในเชิงการค้าของชาวจีน ทำให้พวกเขาเข้าใจฐานะทางเศรษฐกิจอันปราศจากความมั่นคงของชาวนาเหล่านี้ได้ดีจึงสร้างทางเลือกในตลาดให้แก่เจ้าของแผ่นดินสองทาง คือการซื้อ และการแลก

²²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121, หน้า 59-65.

²²⁵ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 43.

ตลาดชุมชนชาวนาในวรรณกรรมนิราศซึ่งมีชาวจีนเป็นตัวละครสำคัญนั้นเราจะเห็นสินค้าวางขายกันอยู่ 3 ประเภทด้วยกันคือ สินค้าสดของชาวนาซึ่งเหลือจากการบริโภคในครอบครัว สินค้าบริการ เช่น ข้าวแกง ขนมหวาน และสุดท้ายคือสินค้าฟุ่มเฟือยและสินค้าอุปโภคที่ชุมชนชาวนาผลิตเองไม่ได้

ชาวจีนเป็นผู้นำสินค้าประเภทหลังเข้ามา ‘สร้าง’ และ ‘สนอง’ ความต้องการบริโภคของชาวนา สินค้าเหล่านี้เช่นเสื้อผ้าแพรไหม กระดุม (ทอง) ถ้วย แก้ว ชาม หวี²²⁶ สินค้าบางอย่างใช้เพื่อการอุปโภคในครัวเรือน บางอย่างเป็นของฟุ่มเฟือย แต่ก็ยังเป็นฟุ่มเฟือยในลักษณะของการสำรองเงินตราไว้ใช้ เช่น กระดุมทอง ชาวนาที่ประสบความเดือดร้อนจากวิกฤตอดข้าวอดน้ำในนิราศอดข้าวอดน้ำของนายแดง นักปราชญ์ จึงมีเงินพอจ่ายจากการขาย “ลูกกระดุมทองราคาหน่วยห้าสลึง”²²⁷ สินค้าบางอย่างชาวนาก็ซื้อไปใช้ในการประเพณีหรือพิธีกรรม เช่น ผ้าแพรใช้ในการพระพุทธศาสนา (และสำหรับผู้หญิงเข้าร่วมพิธีกรรม) ดังที่ปรากฏในนิราศจินตนาจาริกตอนที่พระเทพญาณเวทีไปเทศนาที่ชุมชนปากกระวะว่า

หีบลังตั้งกลางต่างธรรมาสน์

คลุมด้วยสาดปิดปูด้วยภูษา

เอาผ้าแพรผ้าสีที่มีมา

โดยสัทธิปาฐะทับซัชนั่น²²⁸

สาด = เสื้อ

วรรณกรรมนิราศซึ่งเขียนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ปรากฏว่าพร้อมๆ กับภาพสินค้าของพ่อค้าแม่ค้าชาวไทยซึ่งเป็นสินค้าสดประเภทผลไม้ สินค้าหัตถกรรมในท้องถิ่น เช่น ผ้าทอๆ และสินค้าบริการ ประเภทขนม ข้าวแกง ที่เพิ่มปริมาณและความหลากหลายขึ้นแล้ว ภาพสินค้าฟุ่มเฟือยซึ่งนำมาขายโดยชาวจีนยังมีหลากหลายมากขึ้น

²²⁶ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 11; และ แดง นักปราชญ์, นิราศอดข้าวอดน้ำ; และ นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 3, 5.

²²⁷ แดง นักปราชญ์, เรื่องเดียวกัน; และ พิณ สงเสน, สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2544.

²²⁸ เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 41.

ด้วย ในนิราศเร่ขายฯ แสดงรายการสินค้าเหล่านี้เอาไว้มากและฟุ่มเฟือยจนน่าตกใจ ได้แก่ ประเภทเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม นอกจากผ้าเกาะยอแล้ว ก็ยังมีหลากหลายชิ้น มาจากต่างถิ่นและต่างประเทศ อาทิ ผ้าแพรบางกอก ผ้าจีน(อย่างดี) ผ้าปาเต๊ะปัตตานี ผ้าดอกปิ่น ผ้าแพรปูยี่ ผ้าสไบชีฟอง แพร่ลูกฟูก เสื้อกั๊กเฮงแพรดำ เสื้อเชิ้ตพริตต์ กางเกงในญี่ปุ่น ประเภทเครื่องสำอางค์ อาทิ ดินสอเขียนคิ้ว น้ำหอม ลิปสติก คิวตี้ อีกรูด แป้งผัดหน้า ของฟุ่มเฟือยอื่นๆ ก็เช่น ทอง ตู๊กตา หนวด(ปลอม) สินค้ามีเยื่อจากกรุงเทพฯ ก็มีเช่น ยานัตถุหมอมี่ ยาถ่ายเจดีย์ทอง และหนังสือเล่มละบาทจากโรงพิมพ์วัดเกาะจำนวนมาก²²⁹

บรรยากาศในการจับจ่ายยังเห็นได้ชัดว่าชาวนารู้จักและเริ่มนิยมบริโภคของฟุ่มเฟือยเหล่านี้มากขึ้น ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

ทั้งชานาชาวไร้เข้ามาล้อม	บ้างก็ซื้อน้ำหอมฝากคู่หมั้น
บ้างก็ซื้อหวีแปรงแป้งน้ำ	บ้างก็ซื้อทองลาวเสียงจาวเจียว
บ้างคนชอบสนุกซื้อตุ๊กตา	รูปนารายณ์จี่ม้าน้ำเจียว
บ้างซื้อมุ้งซื้อหมอนนอนคนเดียว	บ้างซื้อเปี้ยวซื้อหมวกพวกผู้ชาย
บางคนที่ซื้อหนวดควดผู้หญิง	ติดมูกดีจริง สวยใจหาย
แล้วซื้อเปี้ยวสวมใส่ไม่อาย	ทั้งหญิงชายสรวลเสีเสียงเฮฮา
.....	
พลงมองซ้ายมองขวาหาคะพด	พอแลสบแซ่กระดาษสมมาดหมาย
แล้วก็รีบจ่ายซื้อถือเอาไว้	ทั้งหญิงชายคู่สนุกไปทุกคน ²³⁰
เปี้ยว = หมวกยอดแหลมแบบของชาวจีน ใช้ใส่ทำนา	

²²⁹ จิตติกรมย์, นิราศเร่ขายหรือเที่ยวขมงานรัฐธรรมนูญ (สงขลา: โรงพิมพ์หาดใหญ่, 2492), หน้า 11-12, 15-16.

²³⁰ เรื่องเดียวกัน.